

Ա. Հովսեփյան, Ա. Գյուլբուդաղյան, Ն. Տողանյան

ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

5-րդ դասարանի դասագիրք

ՀՏԴ

ԳՄԴ

Հ

Հովսեփյան Ա. և այլք.

Հայրենագիտություն: Դասագիրք հանրակրթական դպրոցի 5-րդ դասար.
համար /Ա.Հովսեփյան, Ա.Գյուլբուդադյան, Ն.Տողանյան/ -եր.: ՄԱՆՄԱՐ, 2012.
-176էջ:

Հեղինակներ՝

Ա.Ա. Հովսեփյան – աշխարհագետ

Ա.Վ. Գյուլբուդադյան – պատմաբան

Ն.Ս. Տողանյան – բանասեր, մանկ. գիտ. թեկն.

Խմբագրությամբ՝

Պ.Հ. Հովհաննիսյանի և Վ.Ս. Ղանդիլյանի

ISBN

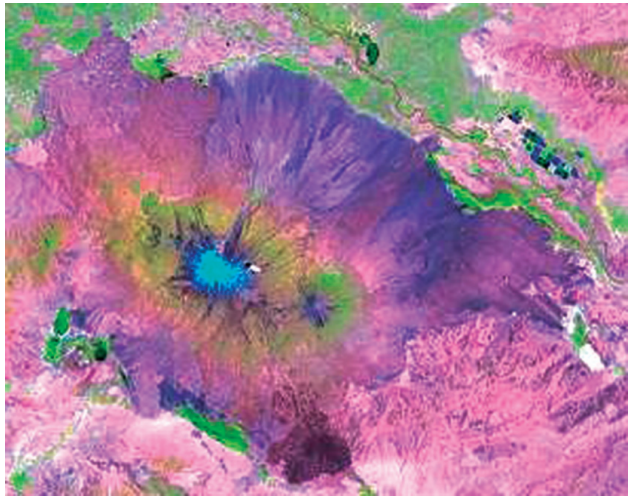
ԳՄԴ

© Ա.Հովսեփյան, Ա.Գյուլբուդադյան, Ն.Տողանյան, 2012

© ՄԱՆՄԱՐ, 2012

ԴԱՍ 1 ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՆ Է

Հայաստանը բոլոր հայերի հայրենիքն է: Դա նշանակում է, որ մենք այստեղ ենք ծնվել ու մեծացել: Այստեղ են ծնվել նաև մեր նախնիները, մեր ծնողները, հարազատները, ընկերներն ու բարեկամները, շատ ու շատ ուրիշ մարդիկ: Հայաստանը հայրենիքն է նաև այն միլիոնավոր հայերի, որոնք ապրում են հայրենիքից հեռու:

Մասիսը տիեզերքից

Հայաստանն իրենց երկիրն են համարում նաև այստեղ ապրող այլ ազգերի մարդիկ՝ եզդիներ, ռուսներ, ասորիներ, հույներ և ուրիշներ:

Հայաստանը մեր երկիրն է, մեր ընդհանուր տունը, և մենք սիրում, պաշտում ու գնահատում ենք այն: Այդ սերն ու նվիրվածությունը մենք արտահայտում ենք ոչ միայն խոսքով, այլև՝ գործով:

Հայրենիքի համար շատերն են հերոսական գործեր արել, անգամ իրենց կյանքը տվել:

Սիրելի հայրենիքը նշանակում է ճանաչել այն, գիտենալ նրա անցյալը, գնահատել մեր նախնիների ստեղծած ու մեզ փոխանցված անգնահատելի ժառանգությունը: «Հայրենասիրությունը սկսվում է հայրենագիտությունից»,– սրանք հայ մեծ գրող Րաֆֆու խոսքերն են:

Իմ սուրբ հայրենիք, դու սրտիս մեջ ես,

Դու սրտիս մեջ ես, ոչ լեզվիս վրա,

Իմ սրտի միջից՝ թե սիրտս ճեղքես՝

Դրոշիդ բոցը պիտի հուրհրա:

Հովհաննես Ծիրազ

Հարցեր և առաջադրանքներ

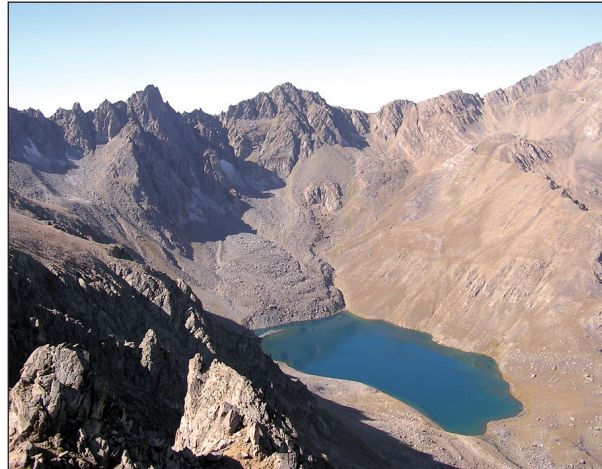
1. Ինչ գիտեք Հայաստանի մասին:
2. Ինչո՞ւ Հայաստանը համարվում է նաև այն միլիոնավոր հայերի հայրենիքը, որոնք ապրում են այլ երկրներում:
3. Ինչ եք կարծում, ինչպե՞ս է արտահայտվում հայրենասիրությունը՝ հայրենիքի մասին գեղեցիկ խոսքեր ասելով, բանաստեղծություններ գրելով, երգեր երգելով, թե՛...
Քննարկե՛ք և փորձե՛ք պատասխանել այս հարցին:

ԴԱՍ 2

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ

Ասում են, որ շատ դարեր առաջ հայոց լեռները հաղթանդամ ու հսկա եղբայրներ են եղել: Առավոտյան արթնանալով՝ նրանք սովորություն են ունեցել նախ կապել իրենց գոտիները, հետո միայն բարևել իրար: Բայց երբ եղբայրները ծերանում են, էլ չեն կարողանում այդքան վաղ արթնանալ: Մի օր էլ, ուշ արթնանալով, նրանք մոռանում են կապել գոտիները և, հակառակ սովորության, իրար բարևում են առանց գոտիները կապելու: Աստված, տեսնելով այդ, պատժում է եղբայրներին. նրանք քարանում են և դառնում լեռներ, նրանց գոտիները դառնում են կանաչ դաշտեր, իսկ արցունքները՝ անմահական աղբյուրներ:

Սև և Կասպից ծովերի միջև, Կովկասյան լեռներից հարավ, գտնվում է մի «լեռնային կղզի», որն անվանում են Հայկական լեռնաշխարհ: Շուրջը գտնվող մյուս տարածքներից Հայկական լեռնաշխարհը տարբերվում է իր բարձր դիրքով: Լեռնաշխարհի միջին բարձրությունը 1700 մ է:

Հայկական լեռնաշխարհից հարավ-արևելք ընկած է Իրանական բարձրավանդակը, իսկ հարավ՝ Միջագետքի հարթավայրը:

Հայկական լեռնաշխարհի ամենահայտնի և ամենաբարձր լեռը Արարատն է՝ 5165 մ բարձրությամբ, որին հայերը անվանել են Նան Մեծ Մասիս: Երբ Արարատյան դաշտից նայում ենք Արարատին, նրանից արևմուտք, հորիզոնում, նշմարվում է կնոջ վարսերի պես ձգվող Հայկական Պար լեռնաշղթան:

Հայոց աշխարհի մեծ պարունք...

Կոստան Զարյան

***

– Համայն աշխարհում

Այդ քանի՜ երկիր Արարատ ունի...

Պարույր Սևակ

***

Նայիր, որդիս, Արարատին,

Մեր նախահայր Հայկն է հավեր...

Հովհաննես Ծիրազ

Վերևից նայելիս Հայկական լեռնաշխարհը հիշեցնում է հզոր պարսպով շրջապատված միջնաբերդ¹: Հյուսիսային պարիսպը Արևելապոնտական լեռներն են, որոնց զառիթափ ու անտառապատ լանջերը մխրձվում են Սև ծովի ջրերի մեջ: Հարավային

1 **Միջնաբերդ** – 1. ինքնուրույն պաշտպանության հարմարեցված և խիստ ամրացված կառույց՝ քաղաքի կամ ամրոցի մեջ: 2. անմատչելի, անատիկ տեղ, երկիր, տերություն:

պարիսպը Արևելյան Տավրոսի լեռներն են, որոնք բարձրադիր գագաթներն ու ժայռերը արթուն պահակի պես դարեր շարունակ պաշտպանել են մեր սահմանները: Այստեղ են գտնվում Նաև Սասնա լեռները, որոնք հայտնի են որպես հայոց ազատագրական պայքարի խորհրդանիշեր: Այդպիսի նշանավոր խորհրդանիշ լեռներից են Մարութա սարը, Ծովասարը:

Միջնաշխարհը հարուստ է երփներանգ ծաղիկներով պատված մարգագետիններով:

Այստեղ է Նաև Վանա լիճը, որին հայերը ծովակ են անվանում: Վանա լճից ոչ հեռու Նեմրուք ու Սիփան լեռներն են, որոնք լճի հայելու մեջ ամեն օր իրենց պատկերն են տեսնում:

Վանա լճից բացի լեռնաշխարհն ունի մեծ ու փոքր այլ լճեր, որոնց մեջ իր գեղեցկությամբ առանձնանում է քաղցրահամ Սևանը: Այն գտնվում է լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան մասում:

Մ. Սարյան, «Սևանա լիճ»

Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական մասը անվանում են Հայկական բարձրավանդակ կամ Միջնաշխարհ, որն ունի հեքիաթային գեղեցկություն. ասում են, թե Աստվածաշնչում նկարագրված դրախտը հենց այստեղ է գտնվել: Միջնաշխարհը հարուստ է արգավանդ դաշտերով, երփներանգ ծաղիկներով պատված մարգագետիններով ու սառնորակ աղբյուրներով:

Ջինջ է Սևանը անամպ օրերին: Նայողին այնպես է թվում, թե երկնի լազուրից մի կտոր է պոկվել ընկել այդ լեռների գոգը՝ նրանց խիստ տեսքը մեղմելու համար: Իսկ նրան շրջապատող լեռները կարծես հեքիաթային հսկաներ լինեն, որ ուս ուսի տվել շուրջպար են բռնել ու հենց պարի ժամանակ էլ քարացել են:

Վ. Անանյան

իր գեղեցկությամբ և քաղ-
ցրահամ ջրի արժեքավոր պա-
շարներով Սևանը հայոց լեռնաշ-
խարհի մարգարիտն է:

Բացառիկ գեղեցկության հա-
մար Հայաստանի լճերը համե-
մատվում են զմրուխտի, փիրու-
զի, մարգարիտի և բնության այլ
հրաշալի ստեղծագործություննե-
րի հետ:

Բազմազան ու հիասքանչ է
Հայկական լեռնաշխարհի բնու-
թյունը: Այստեղ լեռներից բացի
կան անդնդախոր կիրճեր, որոնց
հատակով հոսում են արագահոս
գետեր: Բյուրակն լեռների կար-
կաչուն աղբյուրներից սկիզբ է առնում հայոց մայր գետը՝ Արաքսը:
Արաքսի միջին հոսանքում տարածվում է Արարատյան դաշտը,
որը Հայաստանի բերք ու բարիքի շտեմարանն է: Բացի այդ,
այստեղ են կառուցվել նաև Հայաստանի վեց մայրաքաղաքները,
այդ թվում՝ Երևանը: Հայոց աշխարհի մեկ այլ հայտնի գետ՝ Արա-
ծանին, ծնունդ է առնում Ծաղկանց լեռներից: Ըստ ավանդության,
ամեն առավոտ այստեղ էր լողանում հեթանոս հայերի գեղեցկու-
թյան աստվածուհին՝ Աստղիկ դիցուհին:

Աստղիկը՝ Տարոնի դիցուհին, շրջապատված իր նաժիշտներով,
իջնում էր լեռներից Արածանիի արծաթափայլ ալիքների մեջ
լողանալու: Այդ պահին հայոց
երիտասարդ դյուցազունները
թաքնվում էին անտառի մթին
ծառաստանի մեջ՝ հեռվից գեղե-
ցիկ աստվածուհուն տեսնելու
համար: Բայց Աստղիկը Մշո
ամբողջ դաշտը վարագուրում էր
մառախլապատ մշուշով և
անտեսանելի էր դառնում:

(Ըստ Րաֆֆու)

Վանա լճի հայելու մեջ ամեն օր իր
պատկերն է տեսնում Սիփան լեռը:

Հայոց աշխարհի մեկ այլ հայտնի
գետը՝ Արածանին (Արևելյան
Եփրատը)

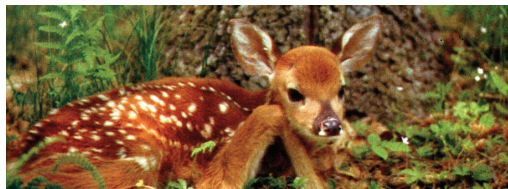
Արածանի գետի հովտում շատ են գեղատեսիլ դաշտերը: Դրանցից մեկն էլ հանրահայտ Մշո դաշտն է, որի միջով հոսում է Մեղրագետը: Հայ ժողովուրդը բազում երգեր է հյուսել Մշո դաշտի մասին՝ ցույց տալով իր սերը Հայկական լեռնաշխարհի այդ գողտրիկ անկյան նկատմամբ.

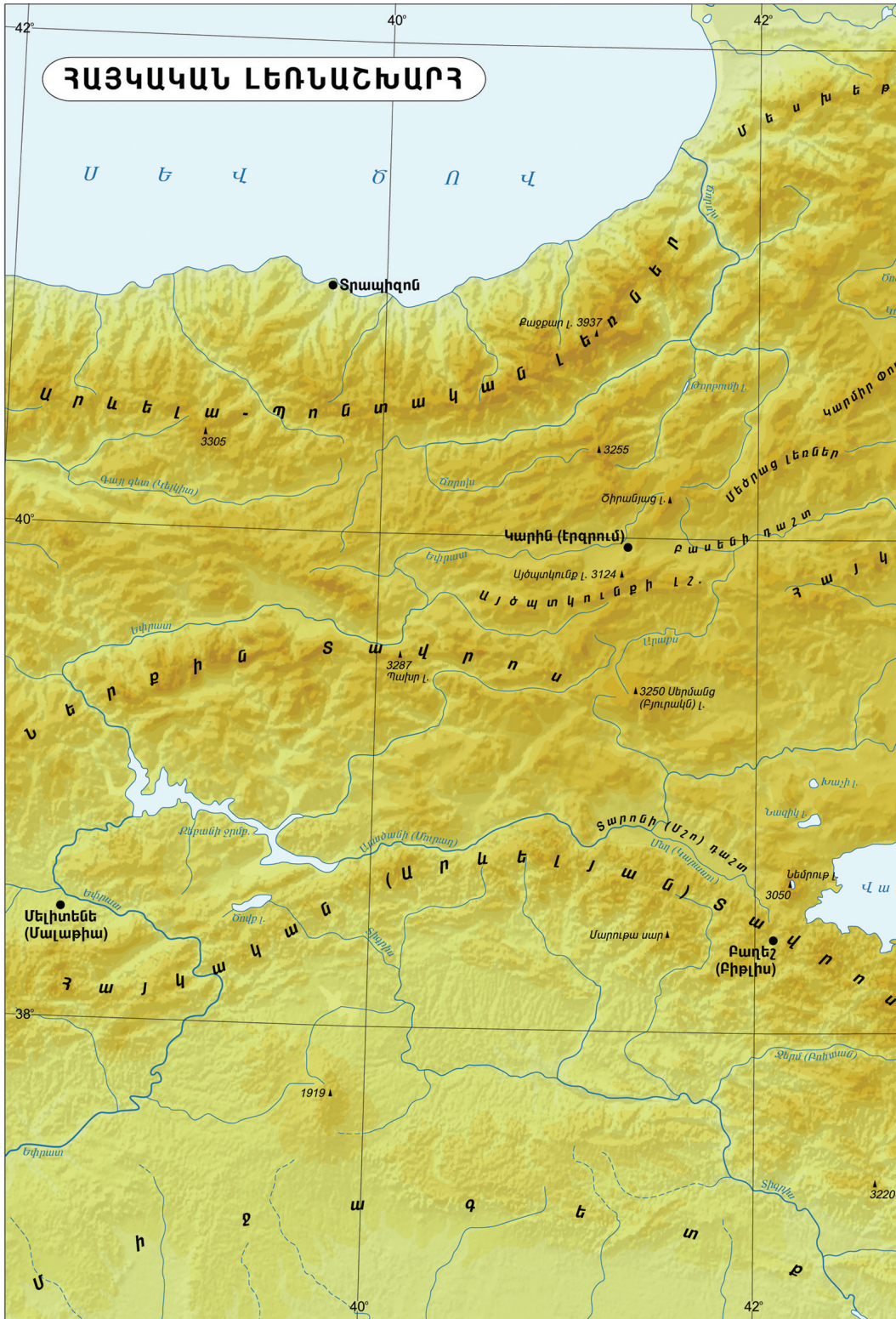
Հայոց լեռների հողմակողմ լանջերին շատ են անտառները:

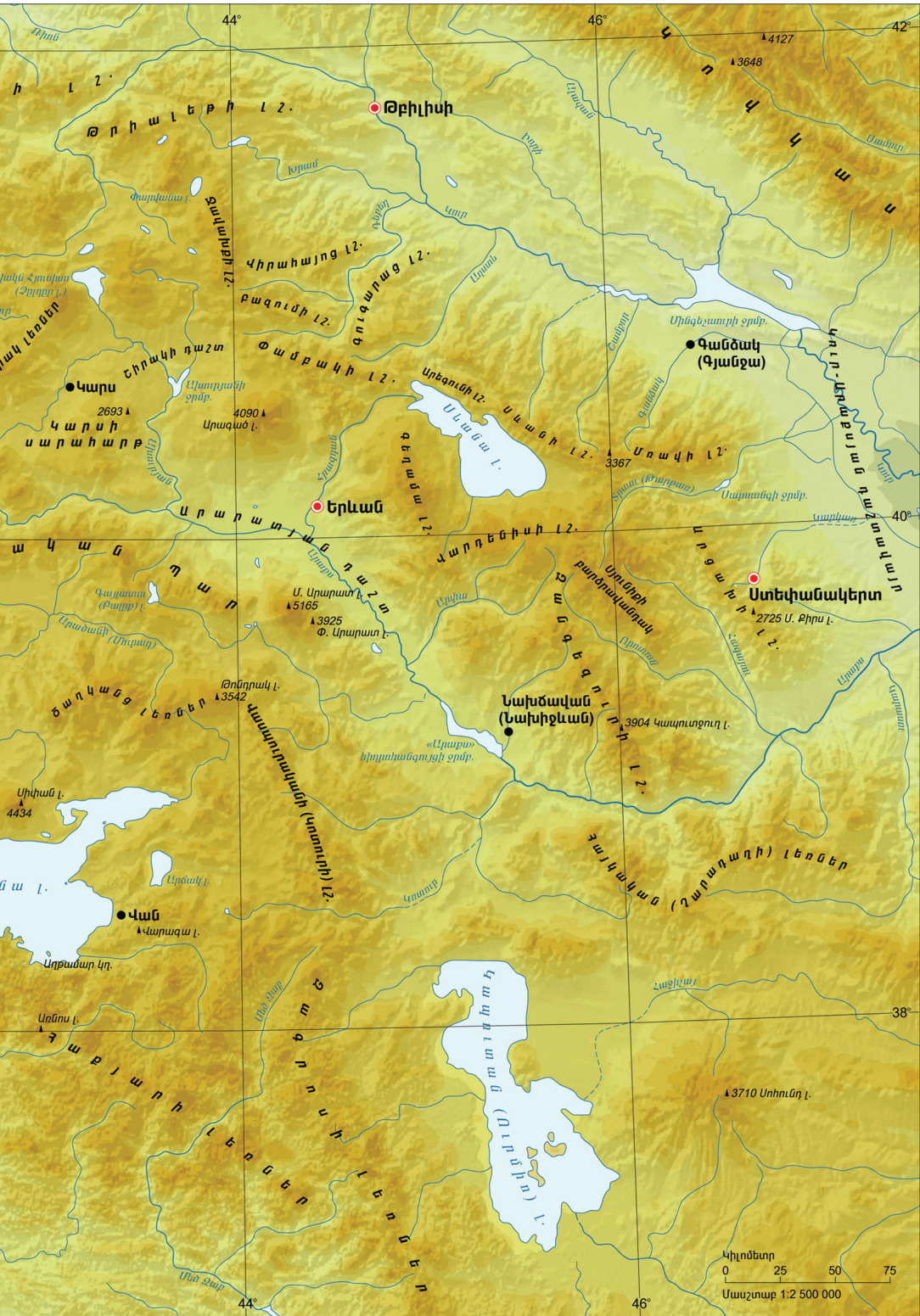
*Մշո դաշտը մշուշ է,
Ուր հողն ու ջուրն անուշ է,
Մեղրագետը, էդ ո՞ր կերթասս,
Էդ դաշտով նախշուն ու խաս¹:*

Հարուստ է նաև Հայաստանի բուսական և կենդանական աշխարհը: Բարձր լեռների ժայռոտ քարափներում ցատկոտում են քարայծր, վայրի ոչխարը: Այդ լեռների հողմակողմ լանջերը տեղ-տեղ պատված են անտառներով, որի բնակիչներից հայտնի են եղնիկը, գորշ արջը, գայլը, ընձառյուծը և այլ կենդանիներ: Այդ անտառների տարածված ծառատեսակներից են կաղնին, թխկին, հաճարենին:

1 Խասս – ընտիր, լավ:

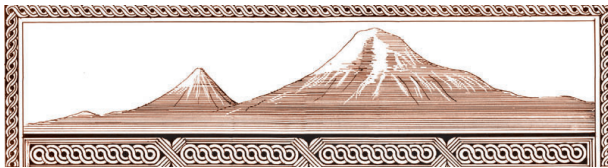

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որտե՞ղ է գտնվում Հայկական լեռնաշխարհը:
2. Նայե՛ք քարտեզին և պատկերացրե՛ք, թե ինչի հետ կարելի է համեմատել Հայկական Պար լեռնաշղթան:
3. Որտե՞ղ է գտնվում Հայոց Միջնաշխարհը: Նկարագրե՛ք այն:
4. Թվարկե՛ք լեռնաշխարհի լճերը: Ինչի՞ հետ են դրանք համեմատվում:
5. Ի՞նչ կենդանիներով է հարուստ Հայկական լեռնաշխարհը:
6. Կարո՞ղ եք մտաբերել որևէ երգ Սասունի կամ Մշո դաշտի մասին:
7. Ի՞նչ գիտեք Հայկական լեռնաշխարհի մասին. տեսրում լրացրե՛ք աղյուսակը:

Դիրքը, հարևան տարածքները	
Նշանավոր լեռնագագաթները	
Նշանավոր դաշտերը	
Գետեր, լճեր	
Բույսեր, կենդանիներ	

ԴԱՍ 3

ՀԱՅՈՑ ԲՆՕՐՐԱՆԸ

Վերհիշե՛ք նախորդ դասից ձեզ արդեն ծանոթ Հայկական լեռնաշխարհի ընդհանուր բնութագիրը:

Ձեր կարծիքով՝ ի՞նչ է նշանակում օրրան, բնօրրան: Մանկությունից ձեզ ծանոթ ո՞ր բառին է այն նման:

Ազգերը, ինչպես մարդիկ, ունեն իրենց բնօրրանը կամ հայրենիքը:

Դուք արդեն ծանոթ եք Հայկական լեռնաշխարհին: Այն հայ ազգի բնօրրանն է՝ նրա հայրենիքը: Հայոց հայրենիքի ձևավորման ուղին շատ գեղեցիկ է ներկայացրել Մովսես Խորենացին՝ մեր Պատմահայրը: Նա գրում է, որ բռնակալ Բելին հաղթելուց հետո Հայկ Նահապետի որդիներն ու թոռները բնակություն հաստատեցին Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր վայրերում, հիմնեցին բնակավայրեր և դարձան գերդաստանների նահապետներ:

Այնուհետև Հայկից սերած նահապետները ժամանակի ընթացքում միավորվեցին և ստեղծեցին միասնական հայկական թագավորություն:

*– Ո՞րն է, բարո, մեր հայրենիք.
– Էն, որ ունի բարձր երկինք,
Էն, որ ունի ամպ ու արև՝
Յուր թագարժան գլխու վերև.
Էն, որ ունի լեռն Արագած՝
Հայ թագուհու զմրուխար հագած,
Որ կսպասե իր արքային...*

Հովհաննես Ծիրազ

Ապրելով իրենց հայրենիքում, հայ ժողովրդի զավակները մշտապես շենացրել ու ծաղկեցրել են հայրենի երկիրը, պաշտպանել այն թշնամիներից: Նրանք այդ հողի վրա կառուցել են ամրոցներ, տաճարներ, պալատներ, եկեղեցիներ, խաչքարեր և այլ հուշարձաններ: Սերնդեսերունդ նրանք հայրենի հողում են ամփոփել իրենց պապերի և հարազատների աճյունները: Նախնիների շիրիմները, հայրենիքի տարբեր վայրերում կառուցված հազարավոր եկեղեցիները, տաճարներն ու մյուս սրբավայրերը մի զարմանալի հոգևոր կապի միջոց են դառնում սերունդների և հայրենի հողի միջև: Այդ ամենի շնորհիվ Հայկական լեռնաշխարհի ողջ տարածքը յուրաքանչյուր հայի, այդ թվում նաև Հայաստանից դուրս ապրող հայի կողմից ընդունվում է որպես սեփական տուն, հարազատ երկիր:

Հայոց աշխարհը այնքան գեղեցիկ է ու հարուստ, որ շատերին է հրապուրել. բազմաթիվ օտար նվաճողներ տարբեր ժամանակաշրջաններում ձգտել են նվաճել հայոց երկիրը: Շատ անգամ, երբ Հայոց թագավորությունը միասնական ու հզոր է եղել, կարողացել է հետ մղել այդ հարձակումները և պաշտպանել հայրենիքը: Երկրի տերերը՝ հայոց արքաները, իշխաններն ու զորավարները, ամեն ինչ արել են հայրենիքի սահմանները անխախտ պահելու համար: Խոսելով Հայկի հաջորդներից Արամի մասին՝ Խորենացին գրում է. «Սա, աշխատասեր ու հայրենասեր մարդ լինելով, լավ էր համարում հայրենիքի համար մեռնել, քան տեսնել, թե ինչպես օտարացեղ ազգերը ոտնակոխ են անում իր հայրենիքի սահմանները և օտարները տիրում են իր արյունակից հարազատների վրա»: Հայոց հզոր արքաներից մեկի՝ Տիգրան Մեծի մասին Պատմահայրն ասում է, որ նա մեր բնակության սահմաններն ընդարձակելով՝ հասցրեց մինչև հին բնակության սահմանների ծայրերը:

Ցավոք, միշտ չէ, որ Հայոց թագավորությունը կարողացել է հակահարված տալ թշնամուն: Ուժերն անհավասար են եղել, և հաճախ, մեր ժողովուրդը հայտնվել է ծանր իրավիճակում:

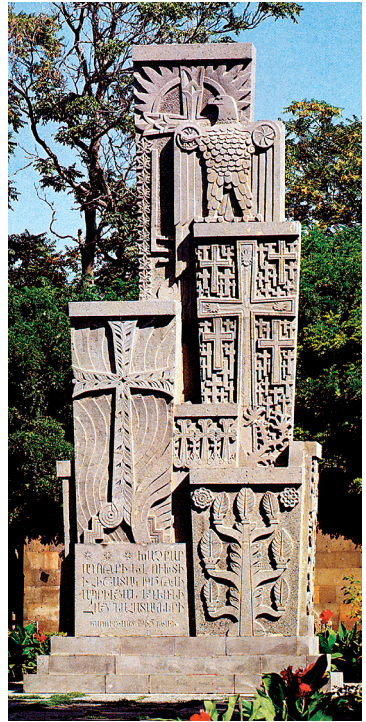

Ամենաճանր հարվածը հայ ժողովուրդը ստացավ 1915-1916 թվականներին: Արևմտյան Հայաստանում այդ ժամանակ Օսմանյան Թուրքիայի կողմից իրականացված ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովուրդը զրկվեց իր բնօրրանի, իր հայրենիքի մեծագույն մասից: Դա տեղի ունեցավ այն պատճառով, որ ուժերը խիստ անհավասար էին: Հայ ժողովուրդը չունեի իր սեփական պետությունը, բանակը:

Չնայած այդ մեծ կորստին, ժողովուրդը չի մոռացել իր բնօրրանի, իր պատմական հայրենիքի մասին: Այսօր էլ Հայաստան, հայրենիք ասելով՝ մենք հասկանում ենք ոչ միայն Հայաստանի Հանրապետության ներկայիս տարածքը, այլև Հայկական լեռնաշխարհն ամբողջությամբ: Խոսելով Հայկական լեռնաշխարհի մասին՝ մենք օգտագործում ենք նաև **պատմական Հայաստան** արտահայտությունը:

Պատմական Հայաստանը իր բովանդակությամբ համընկնում է **Հայկական լեռնաշխարհի** հասկացության հետ: Երբ ասում ենք Հայաստան, պետք է հասկանանք նաև Հայկական լեռնաշխարհի այն հատվածները, որոնք այսօր այլ երկրների պետական սահմաններում են: Դրանք կրկին հայրենիքի անբաժան մաս դարձնելու համար անհրաժեշտ են համայն հայության միասնական կամքն ու վճռականությունը: Այդպես եղավ 1992-1994 թթ., երբ հայ ժողովուրդը կարողացավ ազատագրել իր պատմական հայրենիքի արևելյան տարածքներից Արցախը:

Այսպիսով, հայության բնօրրանը կամ հայրենիքը Հայկական լեռնաշխարհն է, որովհետև այստեղ ձևավորվել և իր հարատև ճանապարհն է անցնում հայ ժողովուրդը:

Որպես լեռն է մեր պայծառ տեսել հազար ձյուն,

*Այնպես նոր չեն մեզ համար դավ ու դատնություն:
Բարեյրուն է եղել մեր ախոյանը՝ տեն –
Անհեր կորել, անցել է – չար մշուշի պես:
Բարբարոսներ շար կրգան ու կանցնեն անհեր,
Արքայական խոսքը մեր կրմնա հավեր:
Վահան Տերյան*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ է նշանակում ժողովրդի բնօրրան:
2. Ինչո՞ւ ենք Հայկական լեռնաշխարհին անվանում հայոց բնօրրան և պատմական հայրենիք:
3. Ինչ իրադարձությունների հետևանքով հայ ժողովուրդը գրկվեց իր հայրենիքի մեծագույն մասից:
4. Պատմական Հայաստանի մեծագույն մասը այլ երկրների սահմաններում է. նշելով այս փաստը, արդյո՞ք նշանակում է, որ մենք մեկընդմիջտ հրաժարվում ենք մեր պատմական հայրենիքից:
5. Պատմական Հայաստանի տարածքում ինչ նշանավոր բնակավայրերի կամ կոթողների անուններ գիտեք: Հարցին պատասխանելու համար օգտվե՞ք լրացուցիչ նյութերից:

ԴԱՍ 4

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայոց պատմական հայրենիքի մի հատվածում է գտնվում Հայաստանի Հանրապետությունը: Ինչպես հայոց պատմական հայրենիքը, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետությունը կրճատ անվանում են Հայաստան:

Գտեք Հայաստանի Հանրապետության և նրա հարևան երկրների տեղը քարտեզի վրա:

Հայաստանի Հանրապետությունը զբաղեցնում է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան բարձրադիր մասը: Այստեղ նույնպես, ինչպես Հայկական լեռնաշխարհի մյուս հատվածներում, շատ են բարձր լեռները և արագահոս լեռնային գետերը: Անտառապատ լեռնալանջերի բարձրադիր մասերում տարածվում են ծաղկազարդ ալպյան մարգագետինները, իսկ ցածրադիր հարթավայրերում մեծ տարածքներ են զբաղեցնում արգավանդ հողերով խոտածածկ տափաստանները: Երկնքից կախված չորս հսկա զանգերի է նման քառազագաթ Արագածը՝ Հայաստանի Հանրապետության ամենաբարձր լեռը (4090 մ): Արագածի լանջերը, դեպի հարավ իջնելով, աստիճանաբար ձուլվում են Արարատյան դաշտին:

Չորս հսկա զանգերի է նման քառազագաթ Արագածը:

*Դու, Արագած, այնասր վահան
Կայծակեղեն թրերի,
Գագաթների՝ բյուրեղ վրան
Թափառական ամպերի:*

*Սեզ ժայռերդ՝ արծվի բույն,
Լճակների՝ լույս-փերուզ.
Առունների՝ մեջքիդ փայլուն
Պերճ գոյրիներ ոսկեհյուս:*

Ա. Խսահակյան

Հյուսիսային և հյուսիսարևելյան կողմերից հանրապետությունը պարուրված է Վիրահայոց, Փամբակի և Սևանի լեռների երկարաձիգ շարքերով, իսկ հարավում վեր են խոյանում Զանգեզուրի լեռները: Դրանց միջև հոսում են Հրազդանը, Որոտանը, Դեբեդը և այլ մեծ ու փոքր գետեր:

Արարատյան դաշտը

Վարդագույն քաղաք Երևանը

տանի, այդ թվում՝ Երևանի բազմաթիվ շինություններ: Հենց այդ պատճառով էլ Երևանն անվանում են վարդագույն քաղաք:

Մեր ազգային հարստություններից են հանքային ջրերի մեծ պաշարները: Դրանք հայտնի են ոչ միայն Հայաստանում, այլև

Հայաստանի ընդերքը հարուստ է օգտակար հանածոներով: Դեռ անհիշելի ժամանակներից Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում զբաղվել են մետաղաձուլությամբ:

Գիտնականներից շատերը համարում են, որ Հայաստանում են առաջին անգամ ձուլել բրոնզ¹ և երկաթ: Հատկապես նշանավոր են Երևանի տարածքում գտնվող Շենգավիթ և Արմավիրից ոչ հեռու գտնվող Մեծամոր հնավայրերում հայտնաբերված ձուլարանները, որտեղ շուրջ 5000 տարի առաջ զբաղվել են բրոնզի, ոսկու, հետագայում՝ երկաթի ձուլմամբ: Այժմ Հայաստանում շահագործվում են պղնձի, ոսկու, մոլիբդենի և այլ մետաղների մի քանի հանքավայրեր:

Մեր երկիրը հարուստ է նաև շինանյութերով: Արժեքավոր են բազմերանգ տուֆի, բազալտի, գրանիտի, մարմարի հանքավայրերը: Տուֆակերտ են Հայաստանի,

¹ Բրոնզ – պղնձի, անագի և այլ մետաղների համաձուլվածք:

Նրա սահմաններից դուրս. Ջերմուկի, Բջնիի, Արզնու առողջարար հանքային ջրերը արտահանվում են շատ երկրներ:

Հայաստանը բոլոր հայերի հայրենիքն է: Ցանկացած երկրում ապրող յուրաքանչյուր հայ այսօր կարող է միաժամանակ Հայաստանի քաղաքացի դառնալ և, համախմբվելով մայր հայրենիքում, շենացնել ու հզորացնել մեր նահապետ Հայկի հիմնած տունը: Ինչպես գիտենք, Հայաստանում հայերից բացի ապրում են նաև այլազգիներ՝ եզդիներ, ռուսներ, հույներ և այլն:

Հայաստանի բնակչության գրեթե կեսը բնակվում է մայրաքաղաք Երևանում: Իր մեծությամբ հանրապետության երկրորդ քաղաքը Գյումրին է: Այն Հայաստանի հին քաղաքներից է, որտեղ պահպանվել են դեռևս պատմաճարտապետական արժեք ունեցող կառույցներ: Գյումրին նշանավոր է իր յուրօրինակ հումորով:

Փամբակ գետի անտառապատ հովտում է գտնվում հանրապետության իր մեծությամբ երրորդ քաղաքը Վանաձորն է, Լոռու մարզկենտրոնը:

Հայաստանը հարուստ է բնական պաշարներով, որակյալ աշխատուժով, որոնք տնտեսական զարգացման համար խիստ կարևոր են: Երկրի տնտեսության զարգացման համար կարևոր նշանակություն ունի նաև բարձր տեխնոլոգիաների, այդ թվում՝ համակարգչային տեխնիկայի արտադրությունը: Տնտեսության մեջ աստիճանաբար իր ծանրակշիռ տեղն է վերականգնում նաև հանքարդյունաբերությունը:

Այս ամենը անշուշտ կհանգեցնի մեր հայրենիքի հետագա հզորացմանը և յուրաքանչյուրիս համար ցանկալի, ապահով ու բարգավաճ երկրի ստեղծմանը: Յուրաքանչյուր հայ մարդու համար նվիրական գործ պետք է դառնա հայրենիքը շենացնելը:

Գյումրի. հատված հին քաղաքից

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԼԵՈՒԱՅԻՆ ԴԱՐԱԲԱԴԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
(վարչական քարտեզ)**

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որտեղ է գտնվում Հայաստանի Հանրապետությունը:
2. Ո՞ր լեռն է գտնվում Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական մասում, քանի՞ մետր է նրա բարձրությունը:
3. Ի՞նչ նշանավոր լեռներ կան Հայաստանի Հանրապետությունում:
4. Թվարկե՞ք մեր երկրով հոսող գետերը:
5. Ի՞նչ օգտակար հանածոներով է հարուստ Հայաստանի ընդերքը:
6. Ի՞նչ գիտեք Հայաստանի շինանյութերի մասին:
7. Ինչո՞ւ են Երևանն անվանում վարդագույն քաղաք:
8. Ինչո՞վ են հայտնի Ջերմուկը, Բջինին, Արզնին:
9. Ներկայացրե՞ք Հայաստանի Հանրապետության բնակչությունը:
10. Թվարկե՞ք Հայաստանի խոշոր քաղաքները, դրանց բնորոշ ի՞նչ առանձնահատկություններ կարող եք նշել:
11. Ձեր կարծիքով՝ ի՞նչը կարող է նպաստել մեր հայրենիքի հետագա հզորացմանը:

ԴԱՍ 5

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի Հանրապետությունից բացի, այսօր գոյություն ունի նաև հայոց երկրորդ պետական կազմավորումը՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (ԼՂՀ): Այն ստեղծվել է 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին: Լեռնային Ղարաբաղի տարածքը հիմնականում ընդգրկում է հայոց պատմական Արցախ աշխարհը, որը դարեր շարունակ անկախության համար մղած պայքարի օրինակ է եղել:

Ղարաբաղը Հայկական լեռնաշխարհին բնորոշ երկնասլաց լեռներով, խոր կիրճերով ու գետահովիտներով մասնատված մակերևույթ ունի: Լեռնային Ղարաբաղի գրեթե կենտրոնական մասով հյուսիսից հարավ ձգվում է Արցախի (Ղարաբաղի) լեռնաշղթան: Այս լեռներից են սկիզբ առնում Թարթառը, Խաչենազետը, որոնց գեղատեսիլ հովիտներում ձվարել են բազմաթիվ գյուղեր, քաղաքներ, պատմաճարտարապետական հուշարձաններ: Արցախյան կոթողներից իրենց վեհությամբ առանձնանում են Գանձասարի և Ամարասի վանքերը, Քարվաճառի ժայռափոր բերդապարիսպները, խաչքարերը և այլն: Արցախ աշխարհը հայտնի է իր բացառիկ գեղեցկությամբ հյուսված գորգերով, հատկապես՝ վիշապագորգերով:

Հանրապետության տարածքի հյուսիսում ձգվում են մթին անտառներով պատված Մռավսարի լեռները, որի հյուսիսային լանջերին ընկած է Շահումյանի շրջանը:

Մռավսարի անտառապատ լեռները

Այս շրջանի ազատագրման մարտերին մասնակցեցին և հայոց պատմության մեջ ոսկե տառերով գրվեցին բազմաթիվ քաջարի հայորդիների անուններ, որոնցից են ազգային հերոսներ Շահեն Մեղրյանը, Թաթուլ Կրպեյանը և ուրիշներ:

1923 թ. անարդարացիորեն անջատելով Հայաստանից՝ խորհրդային իշխանությունները Լեռնային Ղարաբաղը հանձնեցին Ադրբեջանին և նրա տարածքի մի մասում ձևավորեցին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը (ԼՂԻՄ): Այնպես արվեց, որ ԼՂԻՄ-ը ուղղակի սահման չունենա Հայաստանի հետ: Հայաստանի և Ղարաբաղի միջև առաջացավ մի քանի տասնյակ կիլոմետր լայնությամբ միջանցք:

Նայեք ՀՀ և ԼՂՀ քարտեզին: Ցույց տվեք ԼՂՀ սահմանները և նրան սահմանակից պետությունները:

Ադրբեջանի կողմից արցախահայության նկատմամբ ճնշումները բերեցին Լեռնային Ղարաբաղում անկախության համար ազատագրական պայքարի, որը սկիզբ առավ 1988 թվականին: Այն պսակվեց ոչ միայն հայոց պատմական Արցախի անկախությամբ, այլև Լեռնային Ղարաբաղին հարակից հայկական տարածքների ազատագրմամբ: Արցախյան պատերազմում հերոսացան բազմաթիվ հայ երիտասարդներ, որոնք իրենց կյանքը չխնայեցին հայոց հողի այս փոքր հատվածի ազատագրության համար:

Հիշեք արցախյան ազատամարտում հերոսացած ազատամարտիկների անուններ:

Արցախի ազատագրմամբ հայ ժողովուրդը կրկին ապացուցեց, որ պայքարելու է իր բռնազավթված պատմական հայրենիքի վերադարձի համար: Այս պայքարին զինվորագրվելը յուրաքանչյուր հայ մարդու սրբազան պարտքն է, քանի որ հայոց հայրենիքի արևմտյան հսկայածավալ հատվածը դեռ սպասում է մեր նահապետ Հայկի զավակներին:

Արցախի լեռներից ճյուղավորված՝ բարձրադիր բնական հարթության վրա է գտնվում արցախյան հաղթանակների խորհր-

դանիշ Շուշին: Շուշին հայոց պատմության մեջ հայտնի է որպես կրթության, մշակույթի՝ իր ժամանակի եզակի կենտրոններից մեկը: Շուշիում են ծնվել հայ անվանի գրող Մուրացանը, նշանավոր պատմաբան Լեոն, մեծանուն դերասան Վաղարշ Վաղարշյանը, տաղանդավոր ճարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելյանը և շատ այլ մտավորականներ:

Շուշիից ընդամենը 10 կմ հյուսիս, ցածրադիր հարթավայրում է գտնվում ԼՂՀ մայրաքաղաք Ստեփանակերտը: Այստեղ է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության նախագահի, կառավարության և Ազգային ժողովի նստավայրը:

Արցախը բազմապիսի բնական հարստություններ ունի: Արգավանդ դաշտերը, արագահոս գետերը, տարբեր մետաղներով հարուստ ընդերքը, հիմնականում մեղմ եղանակները երկրի զարգացման համար բարենպաստ նախադրյալներ են ապահովում:

Այժմ Հայաստանի և համայն աշխարհի հայության անմիջական մասնակցությամբ վերակառուցվում են Արցախի ճանապարհները, դպրոցները, գործարկվում են գյուղատնտեսական մթերքներ վերամշակող ձեռնարկությունները և այլն: Իսկ Արցախի բանակը, որն ամենամարտունակն է համարվում ողջ Հարավային Կովկասում, պատրաստ է ամեն վայրկյան արժանի հակահարված հասցնել իր անկախությանը սպառնացող ցանկացած թշնամու:

Ներկայումս Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունների ջանքերը ուղղված են ոչ միայն Արցախ աշխարհի վերականգնմանն ու զարգացմանը, այլև Լեռնային Ղարաբաղի անկախության ճանաչմանը: Դրանով կա-

Ղազանչեցոց եկեղեցին Շուշիում

մրագրվի հայոց հայրենիքի անբաժանելի մի մասի՝ Արցախի վերադարձը իր իսկական տերերին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ է ստեղծվել Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը: Պատմական Հայաստանի ո՞ր տարածքն է այն ընդգրկում:
2. Ի՞նչ գիտեք ԼՂԻՄ-ի մասին: Ինչի՞ց սկիզբ առավ 1988 թվականի ազատագրական պայքարը:
3. Պատմական ի՞նչ կոթողներ կան Արցախում:
4. Արցախյան ազատամարտի ի՞նչ հերոսներ գիտեք:
5. Երբևէ եղել էք Արցախում: Եթե այո՝ համառոտ պատմե՛ք այդ մասին:

«Այան ու ապան». այսպես է կոչվում ղարաբաղցի տատիկի ու պապիկի այս հուշարձանը, որը դարձել է Արցախի յուրօրինակ խորհրդանիշը:

ԴԱՍ 6

ԻՄ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՓՈՔՐ ԱՆԿՅՈՒՆԸ

Ծագումով որտեղից ես: Այս հարցը հաճախ կարելի է լսել, երբ ծանոթանում են նույն ազգությանը պատկանող երկու մարդ: Դրանով հարց տվողը կարծես ցանկանում է ավելի լավ ճանաչել զրուցակցին: Օրինակ, եթե մարդը ծագումով գյումրեցի է, ապա նա պետք է որ շատ կատակասեր լինի, լռեցիները հայտնի են որպես միամիտ մարդիկ, գավառցիները սիրում են օղի խմել, վանեցիների մասին ասում են, թե իբր նրանք ժլատ են և այլն: Բոլոր այս հատկանիշները մի քիչ չափազանցված են և ներողամիտ հումորով են նշվում: Այդ կարգի զվարճապատումները, ուրախ զրույցները, կատակները ասվում են սիրով և բարի ժպիտով: Բայց պետք է միշտ հիշել, որ այս ամենը բարի կատակի սահմաններից չպետք է անցնի: Չմոռանանք, որ ծաղրանքն ու նվաստացուցիչ արտահայտություններն այդ դեպքում կարող են վիրավորել քո ազգակցին:

Մեր ժողովուրդը իր շատ սիրելի հերոսներին՝ Սասնա դյուցազուններին «ծուռ» է անվանում, որը նշանակում է խենթ: Բայց դա չի նշանակում, թե այդ բառի մեջ վիրավորանք կա: Ընդհակառակը, ծուռ բառի մեջ հայ ժողովուրդը դրել է իր դրական վերաբերմունքը՝ նկատի ունենալով էպոսի հերոսների ծայրահեղ ազնվությունը, չափազանց միամտությունը: Այդ միամտության ու պարզության

Աղվես, նապաստակ, գեղ, եղնիկ
բըռնեց,
Հավաքեց, բերավ, գառներին
խառնեց...

պատճառով հերոսները երբեմն հայտնվում են շատ ծիծաղելի իրավիճակներում: Օրինակ, երբ պատանի Դավթին գառնարած են դարձնում, նա երեկոյան հավաքում ու գառների հետ քաղաք է բերում նաև անտառի բոլոր կենդանիներին:

*Քրչեց գառները մեր հովիվ հրական,
Ելավ Սասունի սարերն աննրման.*

.....

*Որ կանչեց, նրբա ձենից սհավոր
Դըղորդ-դըմբդըմբոցն ընկավ սար ու ձոր,
Վայրի գազաններ բըներից փախան,*

.....

*Դավիթը ընկավ նրբանց երևից,
Որին մի սարից, որին մի ձորից –
Աղվես, նապաստակ, գել, եղնիկ բըռնեց,
Հավաքեց, բերավ, գառներին խառնեց,
Իրիկվան քչեց ողջ Սասնա քաղաք:*

.....

*Քաղբրցիք հանկարծ մին էլ էն տեսան՝
Գալիս են հրբես անհամար գազան.
«Վայ, հարայ, փախե՛ք...»*

Մեծեր, երեխեր

Սրբորսաճաք եղած,

Գործները թողած,

Որը տուն ընկավ, որը ժամ, խանութ,

Ու ամուր փակեց դուռն ու լուսամուր:

Հովհաննես Թումանյան

Մեզանից յուրաքանչյուրը հպարտությամբ է նշում իր ծննդավայրի՝ իր փոքրիկ հայրենիքի մասին: Դա այն բնակավայրն է՝ գյուղը, քաղաքը, որտեղ մարդը ծնվել և մեծացել է: Մեր հպարտությունը բնական ու հասկանալի է. չէ՞ որ մեր ծննդավայրի ամեն մի փողոց, շենք, ծառ ու թուփ մեզ լավ ծանոթ է: Մեզ հարազատ ու հասկանալի են նաև այն խոսվածքը (բարբառը), կենցաղն ու սովորությունները, որ ունեն մեր ծննդավայրի մարդիկ:

Հաճախ այնպես է պատահում, որ մարդիկ հեռանում են իրենց

Ծննդավայրից, ասենք գնում են գյուղից քաղաք կամ մեկնում են այլ երկիր: Բայց նույնիսկ այն դեպքում, երբ մարդը փոխում է իր բնակավայրը, միևնույն է, նա իրեն համարում է «այնտեղացի», որտեղ որ ինքը ծնվել է: Հետաքրքիր է, որ կարելի է հանդիպել նաև շատ մարդկանց, որոնք ծնվել, մեծացել են Երևանում, սակայն իրենց համարում են վանեցի, մշեցի, գյումրեցի, սյունեցի հենց միայն նրա համար, որ իրենց նախնիները (պապերը) ծագումով այնտեղից են:

Հարազատ բնակավայրի հիշողությունը ամբողջ կյանքում ուղեկցել է հայ գրականության մեծերին: Օրինակ, երբ մենք լսում ենք «Մեծ լոռեցի» արտահայտությունը, անմիջապես հասկանում ենք, որ խոսքը Հովհաննես Թումանյանի մասին է: Եղիշե Չարենցի համար հայրենիքի հիշողությունը կապված էր Կարսի հետ, Գուրգեն Մահարունը՝ Վանի, Վահան Տերյանինը՝ Ջավախքի, Ակսել Բակունցինը՝ Գորիսի, Համո Սահյանինը՝ Սիսիանի հետ և այլն:

Մ. Սարյան, «Թումանյանի լեռներում»

Լոռին նահապետական մի ինքնամիտի աշխարհ է. հեքիաթի, առասպելի մի վիպաաշխարհ, դյուցազնական աշխարհ. նրա ամեն մի անկյունը՝ ավանդավեպ, ամեն մի քարը՝ խոսող հերոսական անցյալից:

Օհաննեսն¹ իր բոլոր հոգով, իր հոգու բոլոր կրքով ու կրակով սիրում էր Լոռին:

...Լոռին Օհաննեսի անհուն ներշնչարանն էր:

Ավերիք Իսահակյան

1 Հեղինակը նկատի ունի Հովհաննես Թումանյանին:

*Թողած Կարսում, գերի ափին, տունս՝ շինված անտաշ քարով,
Կարսը թողած, Կարսի այգին ու հայրենի երկիրքը մոլ...*

.....

*Ա՛նց եմ կենում հիմա օրսը քաղաքների ճանապարհով:
Եղիշե Չարենց*

*Ինձ կանչողն էլի Սյունյաց լեռներն են –
Իմ ակունքներն ու խաղրնկերներն են –
Ժամապահներն են իմ պարանոթյան:
Ինձ կանչողն էլի Սյունյաց լեռներն են,
Հավիտենության առաքյալներն են –
Մարգարեներն են հավիտենության:*

Համո Սահյան

ԶՐՈՒՅՑՆԵՐ ԻՄ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հետաքրքիր են նաև այն պատմությունները, որոնք մեր բնակավայրերի մասին են: Այդպիսի պատմությունները պարզում են, բացատրում, թե ինչի հետ է կապված մեր բնակավայրի անունը կամ որևէ այլ նշանավոր տեղանվան ծագումը՝ ժայռի, աղբյուրի, ձորի և այլն: Նման պատմություններն անվանում են ավանդություններ, զրույցներ: Ավանդությունները ոչ միայն բացատրում են տեղանունների, անձնանունների ծագումը, այլև պատմում են մեր ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած տարբեր ու հետաքրքիր դեպքերի մասին:

Օրինակ, Զանգեզուրում գտնվող Մթնաձոր վայրի մասին ավանդությունը մեզ հետաքրքիր տեղեկություն է տալիս, թե ինչպես է առաջացել այդ տեղանունը:

Մթնաձոր

Փամանակին մի գեղեցիկ աղջիկ է եղել: Ասում են, որ երբ նա ծիծաղել է՝ չորս կողմը վարդեր ու ծաղիկներ են բացվել, իսկ երբ լաց է եղել՝ անձրև է եկել: Դները գողացել են նրան ու տարել ձորի ամենամութ տեղը, ուր երբեք արևի լույս չի ընկնում և չկա ոչ մի կենդանի շունչ: Աղջիկը սկսել է լաց լինել: Ասում են նաև, թե մինչև հիմա էլ կա այդ աղջիկը: Նա միշտ լաց է լինում, դրա համար էլ Մթնաձորում շարունակ թուխպ ու անձրև է լինում: Մեկ-մեկ էլ, երբ եղանակը պարզվում է, ասում են, թե աղջիկը քնի մեջ ծիծաղում է:

Ապարան

Ավանդությունը պատմում է, որ Արագածի չորս գագաթներին, առանց պարանի (անպարան) կախված է Գրիգոր Լուսավորչի արտասուքներով լի կանթեղը:

Այդ կանթեղը մշտավառ է, երբեք չի հանգչում: Սակայն այն տեսանելի է միայն ազնիվ ու արդար մարդկանց: Անպարան կանթեղի անունով էլ այդ բնակավայրը կոչվել է Անպարան, որ աստիճանաբար դարձել է Ապարան:

Զանգեզուրի դարպասները

Զանգեզուր

Որոտանի ձորում շատ գյուղեր են եղել, ամեն գյուղում էլ մեկ-երկու եկեղեցի: Ամեն առավոտ, երբ հնչել են եկեղեցիների զանգերը, ձորը լցվել է նրանց ձայնով: Լսողներն ասել են. «Զանգի ձոր է, զանգի ձոր է»: Դրանից հետո բնակավայրի անունը դրել են Զանգեձոր, որն էլ հետագայում դարձել է Զանգեզուր:

Արզնի

Ասում են, որ ներկայիս Արզնիի տարածքում շատ դարեր առաջ ճակատամարտ է տեղի ունեցել Հայոց թագավոր Արա Գեղեցիկի և Ասորեստանի թագուհի Շամիրամի միջև: Այդ ճակատամարտում Արան զոհվում է: Շամիրամը հրամայում է իր զինվորներին գտնել Արայի դիակը: Քանի որ, բացի Շամիրամից, ոչ ոք չէր ճանաչում Արային, զինվորներն իրենց գտած դիակները բերում են, որ նա զննի: Ամեն անգամ նրանք ասում են իրենց թագուհուն. «Ա՛ն զննի»: Դրանից հետո այդ վայրը սկսեցին կոչել Արզնի:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ գիտեք ձեր բնակավայրի մասին.
  - որտեղ է այն գտնվում,
  - որքան բնակչություն ունի,
  - նախկինում ինչպե՞ս է կոչվել:
2. Որտեղ են ծնվել քո ծնողները, պապիկներն ու տատիկները:
3. Ծագումով որտեղի՞ց ես քեզ համարում, ինչո՞ւ:
4. Մտածե՛ք՝ ի՞նչ է նշանակում «փոքր հայրենիք», քննարկե՛ք դասընկերների հետ, միասին կազմե՛ք փոքրիկ շարադրանք և ներկայացրե՛ք դասարանում:
5. Ի՞նչ հետաքրքիր, ուրախ պատմություններ գիտեք ձեր ծննդավայրի կամ հարևան բնակավայրերի մարդկանց մասին:
6. Գիտե՞ք արդյոք ձեր բնակավայրի անվանման հետ կապված որևէ ավանդություն. փորձե՛ք այն շարադրել:
7. Ո՞ր ավանդությունը ձեզ ամենից շատ դուր եկավ, ինչո՞ւ:
8. Հիշե՛ք որևէ ավանդություն կամ ասացվածք, որը լսել էք մայրիկից, հայրիկից, տատիկից, պապիկից կամ բարեկամներից: Անպայման նշե՛ք, թե ումից էք լսել:

Գ ԼՈՒԽ

ԻՄ ԼԵԶՈՒՆ, ԻՄ ՀԱՎԱՏԸ, 2 ԻՄ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԴԱՍ 7-8

ՄԵՐ ԼԵԶՈՒՆ ՀԱՅԵՐԵՆՆ Է

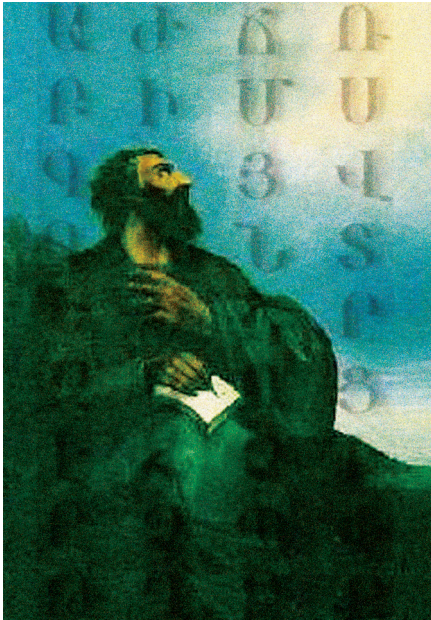
Հայաստանից դուրս ուրիշ երկրում եղևի եք:

Պատկերացնենք, թե մենք որևէ այլ երկրում ենք: Առաջինը, որ կնկատենք, այն է, որ այդ երկրում մարդիկ խոսում են մեզ համար անհասկանալի լեզվով: Եթե մենք չգիտենք տվյալ երկրի լեզուն և ոչինչ չենք հասկանում, այդ լեզուն անվանում ենք օտար: Սակայն նույն այդ լեզուն մայրենի է դրանով խոսող մարդկանց կամ այդ երկրի ժողովրդի համար:

Յուրաքանչյուր ժողովուրդ ունի իր մայրենի լեզուն, որով նա խոսում է, գրում, հաղորդակցվում: Ամենավաղ մանկությունից, երբ մարդն իր առաջին բառերն է արտասանում, սկսում է խոսել այն լեզվով, որը ավելի ուշ նրա կողմից արդեն գիտակցվում է որպես մայրենի լեզու: Սովորաբար հենց մայրենի լեզվով են մարդիկ մտածում, ստեղծագործում, աղոթում, թերթեր տպագրում, ռադիո-հեռուստատեսային հաղորդումներ վարում և այլն:

Հայերի մայրենի լեզուն հայերենն է: Յուրաքանչյուր ժողովրդի, ազգի գլխավոր հատկանիշը, որով նա տարբերվում է մյուսներից, հենց նրա մայրենի լեզուն է: Հայերենը ոչ միայն մեր մայրենի լեզուն է. հայերենը նաև Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական լեզուն է:

Հայոց լեզուն նույն դերը պետք է կարարի իրեն հայ ճանաչող և հայ մնալ ցանկացող անհարի համար, ինչ դեր որ կարարում է արյունը նրա ֆիզիկական կյանքի համար:

Սրբիհանոս Մալխասյանց

Հայոց լեզուն աշխարհի հնագույն և հարուստ լեզուներից է: Այն անցել է զարգացման բազմադարյան ուղի: Մաշտոցյան գրերի գյուտից հետո, այսինքն վերջին 1600 տարվա ընթացքում, գրավոր հայերենն անցել է երեք փուլ՝ գրաբար, միջին

հայերեն և աշխարհաբար: Աշխարհաբար հայերենը շարունակեց զարգանալ երկու ճյուղով, այդ պատճառով մենք այսօր ունենք երկու գրական լեզու՝ արևելահայերեն և արևմտահայերեն:

Ուշադիր կարդացեք այս երկու բանաստեղծությունների հատվածները.

*Ինչո՞ւ ապշած ես, Լրճակ,
Ու չե՞ն խայտար քու այլակք,
Մի՞թե հայվույդ մեջ անձկավ
Գեղուհի՞ մը նայեցավ:*

Պեղրոս Դուրյան

*Ես իմ անուշ Հայաստանի արևահամ բառն եմ սիրում,
Մեր հին սագի ողբանվագ, լացակումմած լարն եմ սիրում,
Արևանման ծաղիկների ու վարդերի բոյրը վառման,
Ու նահրյան աղջիկների հեղաճկուն պսիւրն եմ սիրում:*

Եղիշե Չարենց

Ի՞նչ նմանություններ և տարբերություններ եք տեսնում:

Երկու բանաստեղծություններն էլ հայերեն են, սակայն դրանցից առաջինը հյուսված է արևմտահայերենով, իսկ երկրորդը՝ արևելահայերենով: Հայոց պատմությունն այնպես է ընթացել, որ մի որոշ ժամանակ մեր հայրենիքը բաժանված է եղել երկու մասի՝ Արևմտյան և Արևելյան: Արևելյան Հայաստանում ձևավորվեց արևելահայերենը, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ արևմտահայերենը: Այսպիսով, մեր լեզվի այս երկու տարբերակների գոյությունը պայմանավորված է ժողովրդի պատմական ճակատագրով:

19-րդ դարում, երբ ձևավորվում էր աշխարհաբարն իբրև գրական լեզու, Հայաստանը բաժանված էր Արևելյան և Արևմտյան մասերի: Դրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքի կենտրոնը: Արևելյան Հայաստանում այդպիսի կենտրոն էր Արարատյան դաշտը, Արևմտյան Հայաստանում՝ Կոստանդնուպոլիսը: Հիմնականում Արարատյան և Կոստանդնուպոլիսի խոսակցական լեզուներն էլ դարձան այն հիմքերը, որոնց վրա զարգացան հայոց լեզվի երկու ճյուղերը:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանը

Գիտնել, որ...

- Աշխարհի ժողովուրդները խոսում են ավելի քան 3000 լեզուներով, այդ շարքում հայերենը, խոսողների թվով, գտնվում է առաջին հարյուրյակի մեջ:
- Լեզուներից միայն 13-ով են խոսում 50 միլիոնից ավելի մարդիկ՝ անգլերեն, իսպաներեն, ռուսերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, չինարեն, հինդի, ճապոներեն, ինդոնեզական լեզու, պորտուգալերեն, արաբերեն, բենգալերեն: Ով գիտե այդ լեզուները, կարող է հաղորդակցվել աշխարհի բնակչության 2/3-ի հետ:
- Հայերենը այն տասը լեզուներից է, որոնցով ամենից վաղ են տպագրական տառեր ձուլվել, ինչպես օրինակ՝ գերմաներենը, իտալերենը, ֆրանսերենը, ֆլամանդերենը, եբրայերենը, արաբերենը, անգլերենը, սլավոներենը:
- Առաջին հայ տպագիր գիրքը՝ «Ուրբաթագիրք» բժշկարանը, լույս է տեսել Վենետիկում (Իտալիա) 1512 թվականին, տպագրության գյուտից 57 տարի հետո: Հայ առաջին տպագրիչը Հակոբ Մեղապարտն է: 2012 թ. Մեծ շուքով նշվեց հայ գրատպության 500-ամյա տարելիցը, իսկ Երևանը ճանաչվեց Գրքի համաշխարհային մայրաքաղաք:
- Մատենադարանի հազարավոր ձեռագրերի մեջ ամենամեծը Մշո Ճառընտիրն է, որն ունեցել է հետաքրքրական ճակատագիր: 1204 թվականին թուրք-սելջուկները սպանում են այս ձեռագրի տիրոջը և կողոպտում նրա ունեցվածքը: Հայերը դրան են հավաքում, հետ են գնում ձեռագիրը և պահում Մշո Առաքելոց վանքում: 1915 թվականին եղեռնից հրաշքով փրկված գաղթականներն իրենց հետ տանում են գիրքը, որը կշռում էր ավելի քան 2 փուֆ (այսինքն 32 կգ): Ձեռագիրը բաժանում են երկու մասի, մի մասը հասցնում են Էջմիածին, մյուսը թաղում են Էրզրումի եկեղեցու բակում, որը հայտնաբերվում է պատահաբար և հետագայում միացվում մյուս կեսին: Գրքի 19 թերթ պահպանվում է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունում:

Հայերենի բարբառները

Գրական լեզվին զուգընթաց գոյություն են ունեցել և ունեն բարբառներ:

Հայերենի բարբառների թիվը բավականին շատ է՝ մոտ 60, որոնք կոչվում են նույն տեղի անունով, որտեղ խոսվում են: Օրինակ՝ Ղարաբաղի, Շիրակի, Լոռու բարբառներ:

Բարբառները գրական լեզվից տարբերվում են առաջին հերթին իրենց արտասանությամբ: Դրանք կարող են երբեմն անհասկանալի լինել, բայց պետք է գիտակցել, որ դրանք մեր լեզվի և ազգային մշակույթի արժեքներից են:

Հայերենի տարածման աշխարհագրությունը

Հայերենը՝ աշխարհի հնագույն լեզուներից մեկը, Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից դուրս մեծ տարածում չի ստացել: Այսինքն՝ հայերենով խոսել են հայերը և մասամբ՝ լեռնաշխարհում բնակվող այլ ժողովուրդներ: Սակայն հայերենը տարածված է աշխարհով մեկ, որովհետև դժվար է գտնել մոլորակի գոնե մի անկյուն, որտեղ հայ չի ապրել կամ չի ապրում: Մենք արդեն գիտենք, որ մեր ժողովրդի մի խոշոր հատված տարբեր պատճառներով սփռվել է աշխարհով մեկ: Այս ամենի արդյունքում մայր հայրենիքում այսօր ապրում է ընդամենը 3,2 միլիոն հայ, իսկ հայության մեծ մասը, փաստորեն, ապրում է օտար երկրներում:

Գնալով աշխարհի տարբեր անկյուններ՝ հայն իր հետ տանում և փորձում է պահպանել իր լեզուն: Այդ պատճառով հայերենը աշխարհի ամենատարածված լեզուներից է:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Փորձեք բացատրել՝ ինչ եք հասկանում մայրենի լեզու և օտար լեզու ասելով:
2. Զարգացման ինչ փուլեր է անցել հայերենը:
3. Ինչ ճյուղեր ունի գրական հայերենը:
4. Ինչո՞վ է պայմանավորված երկու գրական լեզուների գոյությունը:
5. Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ է անհրաժեշտ իմանալ օտար լեզուներ. փորձեք վերհիշել որևէ դեպք, երբ ձեզ շատ անհրաժեշտ է եղել լեզվի իմացությունը:

ԴԱՍ 9

ԻՄ ՀԱՎԱՏԸ, ԻՄ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ձեր բնակավայրում կամ նրա շրջակայքում կան եկեղեցիներ: Հաճախ ես եկեղեցի գնում: Ինչ զգացողություններ ես ունենում այնտեղ:

Մեր հայրենիքի գյուղերում ու քաղաքներում շատ եկեղեցիներ կան: Հաճախ նրանք գտնվում են գեղատեսիլ և բարձրադիր վայրերում: Այդ կառույցների մի մասը, մանավանդ եթե մարդաշատ քաղաքներում են կառուցված, մեծ, ընդարձակ տաճարներ են: Կան նաև փոքրիկ կառույցներ, որոնց մատուռ են անվանում: Եկեղեցիները սովորական շենքեր չեն, դրանք հոգևոր իմաստ ունեցող շինություններ են, հետևաբար մարդիկ սիրով ու խնամքով են վերաբերվում դրանց:

Այսպիսով, մենք ունենք մեր երկիրը՝ Հայաստանը, որը բոլոր հայերի Հայրենիքն է, ունենք մեր լեզուն՝ հայերենը, ունենք նաև մեր հավատն ու եկեղեցին:

Ավելի քան 1700 տարի է անցել այն օրվանից, երբ հայերը Տրդատ Մեծ թագավորի և Գրիգոր Լուսավորիչ հայրապետի գլխավորությամբ քրիստոնեություն ընդունեցին: Հայերից հետո

Սուրբ Հռիփսիմե եկեղեցին

քրիստոնեություն ընդունեցին շատ ժողովուրդներ: Քրիստոնյաներ են հույները, վրացիները, ռուսները, գերմանացիները, իտալացիները և ուրիշներ: Այժմ աշխարհում ավելի քան մեկ միլիարդ մարդ իրեն քրիստոնյա է համարում: Մենք էլ՝ հայ քրիստոնյաներս, այդ հսկայական հանրության մի մասն ենք: Հայոց եկեղեցին կոչվում է Հայ առաքելական եկեղեցի: Հարյուր-

ամյակներ շարունակ Հայոց եկեղեցին ազգապահպան մեծ դեր է կատարել, հատկապես, երբ հայ ժողովուրդը պատմական հանգամանքների բերումով զրկվել է պետականությունից: Հայոց եկեղեցին պահպանել ու մեզ է հասցրել մշակութային բազում արժեքներ, ազգային սովորույթներ, ծեսեր և տոներ:

Բացի այդ, մեր հայրենիքի տարբեր անկյուններում եղած բազմաթիվ եկեղեցիները, տաճարները, վանքերը հայ մշակութային ժառանգության և Հայ առաքելական եկեղեցու անբաժան մասն են, անգամ եթե այդ շինություններն այսօր կանգուն չեն կամ Հայաստանի ներկայիս տարածքից դուրս են: Պատահական չէ, որ օտար տիրապետողները հաճախ են քանդել հայկական եկեղեցիները կամ վերածել մզկիթի, պահեստի, քանի որ հասկացել են, որ եկեղեցին կարևոր դեր ունի ժողովրդի կյանքում:

Եկեղեցիները կարող են վնասվել նաև մեր երկրում, եթե մենք անփույթ ու անխնամ վարվենք նրանց հետ, մեր ուժերի ներածին չափով մասնակից չլինենք նախորդ սերունդների ստեղծած և մեզ ժառանգություն հասած հարստության պահպանմանը: Հետևաբար մենք պետք է սիրենք ու պահպանենք մեր եկեղեցիները, տաճարները, վանքերը, մեր ազգային հոգևոր հարստությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ գիտեք ձեր բնակավայրում գտնվող եկեղեցու մասին: Համառոտ նկարագրեք այն. որտեղ է այն գտնվում, ինչպիսին է նրա դիրքը: Գործում է այն, այսինքն՝ այնտեղ քահանա կամ ուրիշ հոգևորական կա:
2. Հանրագիտարանից, ուրիշ գրքերից և լրացուցիչ այլ աղբյուրներից փորձեք իմանալ՝ երբ է կառուցվել ձեր

բնակավայրի եկեղեցին: Հարավոր է, որ մենք չիմանանք ստույգ տարեթիվը, այդ դեպքում կարելի է պարզել գոնե մոտավոր ժամանակը:

3. Ձեր բնակավայրում, նրա շրջակայքում կամ այլ տեղերում եղած ուրիշ ինչ եկեղեցական կառույցների գիտեք: Ձեր դասընկերներին համառոտ պատմեք այդ մասին: Ինչ ավանդապատումներ կամ համանման պատմություններ գիտեք այդ կառույցների մասին:

Գ ԼՈՒԽ 3

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄԵՐ

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՄԱՍԻՆ

ԴԱՍ 10

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԱՍՊԵԼ

Նախորդ դասերին մենք կարծես յուրահատուկ մի ճանապարհորդության մեջ լինեինք: Այդ շրջագայության ընթացքում ծանոթացանք Հայկական լեռնաշխարհին՝ Հայոց հայրենիքին, զրուցեցինք հայոց լեզվի, հայերի դավանանքի ու Հայոց եկեղեցու մասին:

Այժմ մենք մի նոր ճամփորդություն ենք սկսում: Այս անգամ մենք մտքով գնալու ենք դեպի անցյալ և կրկին վերադառնալու ենք մեր ժամանակները: Այս ճանապարհորդությունն իհարկե ավելի դժվար է, հետևաբար մեզ «ժամանակի մեքենայի» պես յուրահատուկ միջոց է պետք:

Եթե սովորական ճանապարհորդության ժամանակ մարդիկ օգտվում են ավտոմեքենայից, գնացքից, ինքնաթիռից, ապա ժամանակի խորքը գնալու համար դեռևս այդպիսի մեքենա չեն հայտնագործել: Ժամանակի մեքենա չկա, իհարկե, բայց ճանապարհորդության միջոց գոյություն ունի: Դա մարդկանց հիշողության շնորհիվ պահպանվող տեղեկությունների, գիտելիքների ամբողջությունն է, որը փոխանցվում է սերնդեսերունդ: Այն սովորաբար անվանում են պատմություն, նաև՝ զրույց, ավանդություն, առասպել:

Առասպելները ստեղծվել են շատ հին ժամանակներում և սկզբնական շրջանում եղել են բանավոր: Աշխարհի բոլոր ժողովուրդներն էլ ունեն իրենց առասպելները: Հին Հայաստանում ևս

Մարդը և առյուծը.
Ք. ա. II հազարամյակ

առասպելները շատ սիրված և տարածված են եղել: Առասպելների հերոսները սովորաբար դյուցազուններ են, այսինքն՝ ոչ սովորա-

Տորք Անգեղ

կան քաջությամբ օժտված մարդիկ: Դյուցազուններն իրենց արտաքին տեսքով էլ են տարբերվում սովորական մարդկանցից. նրանք հաղթանդամ են, արտակարգ ուժեղ, շատ քաջ և միշտ հերոսական գործեր են կատարում: Առասպելները շատ երևակայական պատմություններ են, որպես օրինակ հիշենք Տորք Անգեղի մասին պատմող առասպելը: Տորքը առասպելում ներկայացված է անհրական, չափազանց երևակայական արտաքինով և հատկություններով: Մովսես Խորենացին, նկարագրելով Անգեղյա Տորքին, գրում է. «Ո՛հ,

չափազանց առասպել է այս, առասպելների առասպել»:

Սակայն շատ հաճախ առասպելների մեջ ընդգրկված են պատմական ճշմարիտ իրողություններ:

Հայ ժողովրդական առասպելների զգալի մասը մեզ է հասել Մովսես Խորենացու շնորհիվ:

Առասպելները, պատմելով անցյալի մասին, մեզ նախ և առաջ ինչոր բան են բացատրում: Այսպես օրինակ՝ Պատմահայր Մովսես Խորենացին Հայկի և Բելի առասպելը պատմելուց առաջ ներկայացնում է հսկաների սերունդը և նրանցից մեկին՝ Հայկին: Նա մեզ բացատրում է, թե ովքեր էին այդ հսկաները, որտեղից առաջացան նրանք և այլն:

Մեր աշխարհը մեր նախնի Հայկի անունով կոչվում է Հայք:

Աստվածներից առաջինները ահեղ էին և երևելի, և աշխարհի մեծամեծ բարիքների պատճառ, աշխարհի և բազմամարդության սկիզբ: Սրանցից առաջ եկավ հսկաների սերունդը, անհեթեթ, հաղթանդամ, վիթխարի մարդիկ, որոնք ամբարտավանությամբ հղանալով ծնան աշտարակաշինության ամբարիշտ խորհուրդը, որը և ձեռնարկեցին իրագործելու: Աստվածների ցասումից ինչ-որ ահագին և աստվածային հողմ փչելով կործանում է աշտարակը և մարդկանց յուրաքանչյուրին տալիս է (մյուսներին) անհասկանալի լեզուներ, որով նրանց մեջ աղմուկ և շփոթություն է ընկնում: Սրանցից մեկն էր և Հապետոսյան Հայկը, անվանի և քաջ նախարարը, հաստ աղեղով և հզոր նետաձիգ:

Մովսես Խորենացի

Դրանից բացի առասպելը նաև ինչ-որ բան հիմնավորում է, պատճառաբանում: Այսպես, պատմելով մեր նախահայր Հայկի մասին, Խորենացին եզրափակում է՝ **իսկ մեր աշխարհը մեր նախնի Հայկի անունով կոչվում է Հայք:**

Այսպիսով, առասպելները կարևոր նշանակություն ունեն ժողովրդի պատմությունը, հատկապես այդ պատմության շատ հին ժամանակները հասկանալու համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Դասի տեքստում ասվում է ժամանակի մեքենայի մասին: Հասկանալի է, որ իրականում այդպիսի մեքենա չկա: Այդ դեպքում ինչի՞ մասին է խոսքը:
2. Ինչ առասպելներ գիտեք, ո՞վ է մեզ հասցրել մեր հնագույն առասպելները:
3. Ինչ տեղեկություններ է մեզ հաղորդում Մովսես Խորենացին Հայկի և Բելի առասպելի միջոցով:
4. Ինչ կարծիք ունի Խորենացին Տորք Անգեղի առասպելի մասին:
5. Ո՞րն է ձեր ամենասիրելի
– առասպելը,
– առասպելական հերոսը:

ԴԱՍ 11

ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐ

Վահագն Վիշապաքաղ

Գիտե՞ք արդյոք՝ ինչու է Ծիր Կաթինը կոչվում Հարդագողի ճանապարհ:

Իսկ ի՞նչ գիտեք Վահագնի մասին. ինչո՞ւ են նրան անվանում Վիշապաքաղ:

Վահագնը հեթանոս հայերի ամենասիրելի աստվածներից մեկն էր: Ժողովուրդը նրան Վիշապաքաղ էր անվանում: Նրա մասին երգը ներկայացնելով՝ Խորենացին գրում է. «Մենք մեր ականջով լսեցինք, թե ինչպես այս ոմանք երգում էին փանդիռներով¹»: Ընտրիվ Պատմահոր մեզ է հասել Վահագնի մասին պատմող գրույցը: Այդ գրույցից իմանում ենք, որ Վահագնը վառվում ու արեգակնափայլ աչքերով, հրեղեն մազերով, բոցավառ մորուքով խարտյաշ պատանի էր:

¹ Փանդիռ – ժողովրդական լարային նվագարան

*Երկնում՝ էր երկինքը, երկնում էր երկիրը,
Երկնում էր և ծովը ծիրանի²,
Երկունքը բռնել էր ծովում
Նաև կարմրիկ եղեգնիկին:*

*Եղեգնի փողով ծուխ էր ելնում,
Եղեգնի փողով բոց էր ելնում,
Եվ բոցից դուրս էր վազում
Մի խարտյաշ³ պարաննեկիկ:*

*Վազում էր խարտյաշ մի պարաննեկիկ,
Նա հուր⁴ մազեր ուներ,
Բոց մորուք ուներ,
Եվ աչքերն էին արեգակներ:*

Հսում մարդիկ պաշտում էին բազմաթիվ աստվածների և դրանցից ամեն մեկին մարմնավորել էին որպես բնության մի երևույթ: Ահա Վահագնը հին հայերի համար մարմնավորում էր ամպրոպն ու կայծակը: Նա նաև քաջության, հերոսության ու ռազմի աստվածն էր: Ասում են, որ հայոց թագավորները նրանից քաջություն և ուժ էին խնդրում և դիմում նրան պատերազմներից առաջ:

Վահագնի մասին մի ավանդություն է ներկայացնում 7-րդ դարի հեղինակ Անանիա Շիրակացին: Պատմում են, թե մի ցուրտ ձմեռային գիշեր Վահագնը ասորիների Բարշամ աստծուց հարդ է գողանում՝ Հայոց երկրի անասուններին կերակրելու համար: Հարդը տանելիս դրա մի մասը թափվում է՝ առաջացնելով սպիտակ հետք՝ «Հարդագողի ճանապարհ»: Այստեղից էլ հայերի մեջ ընդունված է Ծիր Կաթինն անվանել Հարդագողի ճանապարհ: Հին հունական դիցաբանության մեջ Ծիր Կաթինի ծագումը կապում են Հերակլեսի անվան հետ:

- 1 Երկնել — ծնել, ստեղծել:
- 2 Ծիրանի — ծիրանագույն, ոսկեգույն:
- 3 Խարտյաշ — շիկահեր:
- 4 Հուր — կրակ:

Արամ, Արա Գեղեցիկ

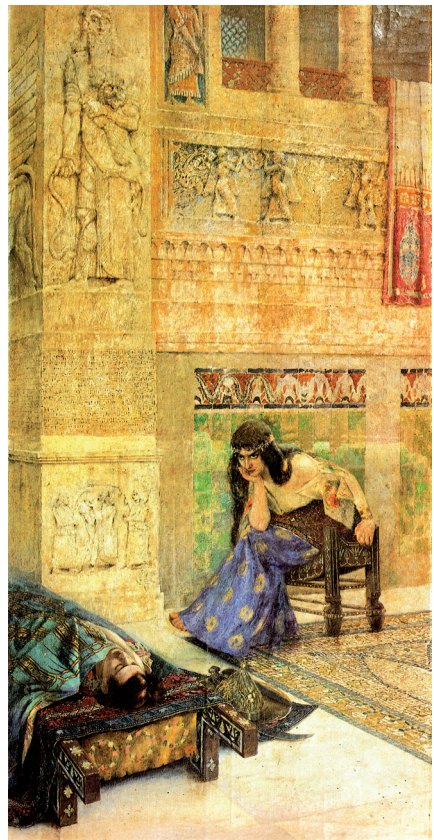
Մենք արդեն գիտենք, որ հայ հնագույն առասպելների զգալի մասը մեզ է հասցրել Մովսես Խորենացին: Պատմահայրը հատկապես շատ է հավանել այն առասպելները, որտեղ ներկայացված են հայոց հերոսական անցյալի դեմքերը և նրանց քաջագործությունները: Դրանցից են Արամի մասին պատմությունները: Պատմահայրը, խոսելով Արամի մասին, գրում է. «Արամի մասին պատմում են, թե շատ քաջ գործեր է կատարել հաղթական պատերազմներում և ընդարձակել է Հայաստանի սահմանները բոլոր կողմերից, որի անունով էլ բոլոր ազգերը կոչում են մեր աշխարհը ինչպես հույները՝ Արմեն, իսկ պարսիկներն ու ասորիները՝ Արմենիկ»:

Արամը Խորենացու սիրելի հերոսներից է. նա քաջ է, հայրենասեր: Արամը հայրենիքի համար մեռնելը գերադասում էր հայրենի երկրի ստրկությունը տեսնելուց:

Պաշտպանել, շենացնել երկիրը, իսկ եթե անհրաժեշտ է, նաև կյանքը զոհել հանուն հայրենիքի. ահա այն գաղափարները, որոնք յուրաքանչյուր հայ մարդու համար սրբազան պետք է լինեն:

Արամից հետո «հայրենիքի խնամակալ» է դառնում նրա որդին՝ Արան: Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ Ասորեստանում թագավորում էր Նինսուր: Վերջինիս մահից հետո Ասորեստանը սկսում է կառավարել նրա կինը՝ Շամիրամը, որը հայտնի էր որպես խորամանկ կին: Շամիրամը նենգ նպատակներ ուներ Հայաստանի և Արայի նկատմամբ:

Իր գեղեցկության պատճառով Արան ձեռք էր բերել Գեղեցիկ մականունը: Այդ գեղեցկությունը գրավել էր նաև Շամիրամին: Նա սիրահարվում է և որոշում նվաճել Արային ու նրա երկիրը՝ Հայաստանը:

Վ. Սուրենյանց, «Շամիրամը Արա Գեղեցիկի դիակի մոտ»

Շամիրամը բազմաթիվ խարդախություններ է բանեցնում, սակայն Արան չի գայթակղվում: Նա հավատարիմ է մնում իր հայրենիքին և ընտանիքին: Այդ ամենի համար, սակայն, հատուցում է սեփական կյանքով:

..Շամիրամը, սաստիկ չարանալով, ...առնում է իր զորքի բազմությունը և շտապում գնալ հասնել Հայոց երկիրը՝ Արայի վրա. բայց որքան դեմքից կարելի էր գուշակել, շտապում էր ոչ այնքան նրան սպանել կամ հալածել, որքան նվաճել կամ իր ձեռքը գցել, որպեսզի իր ցանկության կամքը կատարե, որովհետև... Նա սիրահարվել էր... Փութով գալիս հասնում է Արայի դաշտը, որ նրա անունով կոչվեց Այրարատ:

Ճակատը պատրաստելիս նա իր զորապետներին պատվեր է տալիս ջանալ կենդանի պահել Արային: Կովի ժամանակ Արայի զորքը ջարդվում է, Արան էլ ընկնում է պատերազմի մեջ, Շամիրամի կտրիճներից:

Մովսես Խորենացի

Արագածից արևելք, Քասախ և Հրազդան գետերի միջև ընկած մեղմաթեք սարավանդում, միայնակ կանգնած է Արայի լեռը: Լեռան գագաթը հրաբխի ժայթքման հետևանքով վեր է ածվել օղակաձև խառնարանի:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞վ էր Վահագնը, ի՞նչ գիտեք նրա մասին և որտեղից:
2. Ո՞վ էր Արամը, ինչպե՞ս է նրան նկարագրում Խորենացին:
3. Ովքե՞ր են Խորենացու սիրելի հերոսները:
4. Ի՞նչ պատմություն է պատմում Խորենացին Արայի և Շամիրամի մասին:
5. Նկարագրե՛ք Արային և Շամիրամին մակդիրների օգնությամբ. օրինակ՝
Արա – բարի, ազնիվ, քաջ...
Շամիրամ – չար, խորամանկ...

ԴԱՍ 12

ԲԻԱՅՆԱ ԵՐԿՐԻ ԱՐՔԱՆԵՐ

Ժողովուրդ, արքաներ, հերոսներ

Հայկ Նահապետ, Մենուա, Արգիշտի, Արտաշես և Տիգրան...

Արտաշեսյաններ, Արշակունիներ, Բագրատունիներ, Ռուբինյաններ...

Անունների այս շարքը կարելի է շարունակել: Նրանցից շատերը մեզ ծանոթ են: Այդ անուններով փողոցներ են կոչվում, հրապարակներ, անգամ քաղաքներ, ինչպես, օրինակ, Արտաշատն ու Վաղարշապատը:

Հայոց արքաների և արքայատոհմերի անունները այսօր էլ շարունակում են ապրել:

Արքաների կամ արքայատոհմի անուններից բացի կարող ենք հիշատակել նաև զորավարների, գործիչների, ազգային շատ հերոսների անուններ:

Ինչո՞ւ ենք մենք, սակայն, միևնույն շարքում նշում արքային ու զինվորին, պետության հիմնադիրին ու շարքային ծառայողին: Ինչն է նրանց միավորում, ինչն է ընդհանուր տարբեր ժամանակներում ու տարբեր պայմաններում ապրած այդ մարդկանց համար: Նրանց բոլորին միավորել է մի մեծ նպատակ՝ հայրենի երկիրը շենացնելն ու հզորացնելը:

Դեպի այդ նվիրական նպատակը տանող ճանապարհին արքաներն ու առաջնորդները ունեցել են բազմաթիվ հետևորդներ և գաղափարակիցներ: Նրանցից շատերի անունները մենք չգիտենք, բայց առանց այդ մարդկանց նվիրումի, անձնագոհության և հավատարմության որևէ իշխան, առաջնորդ կամ ղեկավար չէր կարող հասնել իր նպատակներին: **Նրանց բոլորին՝ ազնվականին, մտավորականին, հոգևորականին, զինվորին ու շինականին միասին անվանում են ժողովուրդ:** Որպեսզի ժողովուրդը կարողանա միավորվել, կազմակերպվել և հասնել իր նպատակներին, նրան անհրաժեշտ է միավորող ու առաջնորդող ուժ՝ անհատ կամ կազմակերպություն: Ժողովրդին կազմակերպող ու առաջնորդող այդպիսի դեր է կատարում պետությունը: Հայոց

մեծագոր արքաների գլխավոր նպատակը նախևառաջ պետության ամրապնդումն ու հզորացումն է եղել: Դրա համար էլ նրանք մեկընդմիջտ մնացել են ժողովրդի հիշողության մեջ և օրինակ ծառայել հետագա սերունդների համար:

Մենուա և Արգիշտի Առաջին

Մեր մայրաքաղաքը՝ Երևանը, աշխարհի հնագույն քաղաքներից է: Նրան տարեկից քիչ քաղաքներ կան: Այդպիսին է, օրինակ, Հռոմը, որը Երևանից քիչ ավելի ուշ է հիմնադրվել: Հռոմի հիմնադրման մասին միայն բանավոր ավանդապատումներ կան, իսկ Երևանն ունի քարի վրա փորագրված իր ծննդյան վկայագիրը: Այն գրվել է քաղաքի հիմնադրի՝ Արգիշտի I արքայի հրամանով Ք. ա. 782 թվականին:

Արգիշտի I-ը Արարատյան կամ Վանի թագավորության հզոր արքաներից էր:

Վանի թագավորությունը Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված մեծ պետություն էր, որ կարողացավ միավորել լեռնաշխարհի համարյա ամբողջ տարածքը:

Ք. ա. 9-րդ դարի երկրորդ կեսին, այսինքն՝ մեզանից ավելի քան 28 դար առաջ, «Նաիրի երկրի արքա» Սարդուրի I-ը հիմնեց Տուշպա (Տոսպ, Վան) մայրաքաղաքը: Այդ մասին թողած արձանագրություններում նա ներկայանում է որպես «մեծ արքա, հզոր արքա, արքաների արքա»:

Վանի թագավորության հզորացման գործում նշանակալի դեր ունեցան Սարդուրի I-ի հաջորդ Իշպուինի արքան և հատկապես Մենուան: Սկզբում Մենուան կառավարում էր իր հոր՝ Իշպուինի արքայի հետ միասին: Այսինքն Իշպուինին արքայազն Մենուային դարձրել էր իր գահակիցը՝ այդ կերպ սովորեցնելով նրան պետության կառավարման դժվարին գործը: Որոշ ժամանակ հետո արքան իր մյուս որդու հետ սկսեց վարել երկրի կրոնական հոգևոր գործերը, իսկ Մենուան դարձավ Վանի թագավորության միանձնյա գահակալը:

Վանի միջնաբերդը

Մենուայի միանձնյա կառավարման ժամանակաշրջանում (Ք. ա. 810-786 թթ.) Վանի թագավորությունը չտեսնված հզորության հասավ: Մենուայի հաղթական արշավանքների շնորհիվ Հայկական լեռնաշխարհի մեծագույն մասը միավորվեց մեկ միասնական պետության մեջ: Արարատյան թագավորությունն այնքան հզորացավ, որ կարողացավ իր հսկողության տակ առնել երկրից դեպի հարավ, արևելք ու արևմուտք տանող կարևոր ճանապարհները:

Մենուա արքայի օրոք Տուշպա (Վան) մայրաքաղաքին խմելու և ոռոգելու ջուր մատակարարելու համար կառուցվեց մոտ 72 կմ երկարությամբ ջրանցք, որը մինչև օրս էլ գոյություն ունի:

Մենուայի ջրանցքը

Մենուայի ջրանցքը սկիզբ է առնում Հայոց ձոր գավառում: Ջրանցքը բարդ կառուցվածք ունի: Այն անցկացված է լեռների լանջերին փորված և տեղ-տեղ քարե պատնեշներով ամրացված հունով, ինչպես նաև ձորերի վրա կառուցված կամուրջներով: Ջրանցքի տնտեսական նշանակությունն այնքան մեծ է եղել, որ նրա պահպանման համար ամրոցներ են կառուցվել:

Ջրանցքի կառուցումն ավետող սեպագիր արձանագրության մեջ ասվում է.

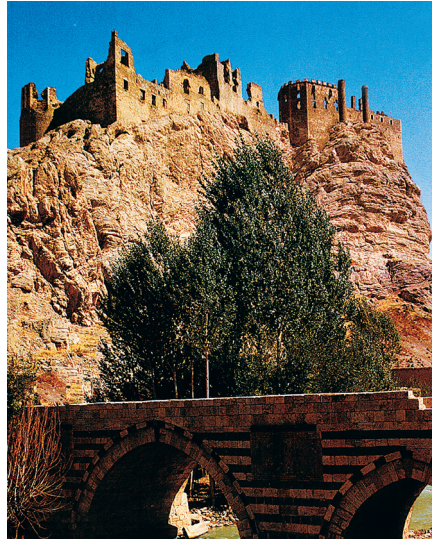
«Խալդյան զորությամբ¹ Մենուան, Իշպուլինի որդին, մեծ արքան, հզոր արքան, արքան Բիայնա երկրի և տերը Տուշպա քաղաքի այս ջրանցքը անցկացրեց: Անունը (ջրանցքի) Մենուայի ջրանցք է²»: Վան այցելած ճանապարհորդներին հիացմունք է պատճառել Մենուայի ջրանցքի արտակարգ զուլալ ջուրը և զարմանալի արագ ընթացքը: Իր վիթխարիությամբ և ջրառատությամբ Մենուայի ջրանցքը յուրահատուկ տեղ է գրավում ոչ միայն Վանի թագավորության, այլև ընդհանրապես Հին աշխարհի ոռոգիչ կառույցների շարքում: Մովսես Խորենացին այն պարզապես «գետ» է անվանում:

1 Խալդի (Հալդի) – Բիայնա երկրի գլխավոր աստվածը:

2 Չնայած դրան, ջրանցքի կառուցումը ավանդությունը վերագրել է Ասորեստանի Շամիրամ թագուհուն, իսկ ջրանցքն անվանվել է Շամիրամի առու:

Մենուա արքայի ռազմական հաղթանակները, Նրա օրոք երկրի բարգավաճումը հիմք դարձան Նրա որդու և հաջորդի՝ Արգիշտի I-ի աշխարհակալ տերության ստեղծման համար: Արգիշտի I-ի կառավարման տարիներին (Ք. ա. 786-764 թթ. Վանի թագավորությունն իր հզորության բարձրակետին հասավ: Արգիշտի I-ի օրոք թագավորությանը միացվեցին Արարատյան դաշտից հյուսիս և Ուրմիա լճից հարավ ընկած մի շարք տարածքներ: Էրեբունիից հետո Արգիշտի I-ը

Արարատյան դաշտում հնամյա Արմավիր քաղաքից ոչ հեռու հիմնեց Արգիշտիխիսիլի քաղաքը: Այդ առթիվ փորագրված արձանագրության մեջ ասվում է. *«Խալդյան մեծությանը Արգիշտի Մենուատորդին ասում է. «Ես կառուցեցի փառահեղ բերդաքաղաք, կոչեցի այն Արգիշտիխիսիլի: Հողն ամայի էր...: Ես գետից չորս ջրանցք հանեցի, խաղողի և պղպարու այգիներ գցեցի, մեծ գործեր կատարեցի այնտեղ»:*

Արգիշտի I-ի հմուտ կառավարման շնորհիվ Վանի թագավորությունը դարձավ հզորագույն պետություն: Այդ հզորության հետ ստիպված էին հաշվի նստել շատ երկրներ, այդ թվում՝ Վանի թագավորության գլխավոր հակառակորդ Ասորեստանը: Արգիշտի արքայի մասին խոսելով, Ասորեստանի զորքերի ընդհանուր հրամանատարն ասում է՝ *Արգիշտիի ուժերը մեծաքանակ են, Նրա «անունն անգամ ահարկու է որպես ծանր հողմ»:*

Արգիշտի I-ի հաջորդներն էլ շարունակում էին երկիրն ամուր և ծաղկուն վիճակում պահելու գործը: Նրանցից Սարգուրի II-ը կառուցեց Թեյշեբաինի քաղաքը, որն այսօր Երևանի տարածքում գտնվող Կարմիր բլուր հնավայրն է:

Վանի թագավորությունը Նրա հարավային հարևան և գլխավոր հակառակորդ երկրում՝ Ասորեստանում, հայտնի էր Ուրարտու անունով: Ուրարտու անվանումը Արարատ անվան փոփոխված

տարբերակն է: Արարատ (Այրարատ) անվան հետ է կապվում երկրի Արարատյան թագավորություն անվանումը: Բացի այդ, մեզ հասած ուրարտական արձանագրություններում այն կոչվում է Բիայնիլի, այսինքն՝ Բիայնա երկիր:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ և ո՞ր արքայի կողմից է հիմնադրվել մայրաքաղաք Երևանը: Որտեղի՞ց է դա մեզ հայտնի:
2. Վանի թագավորության ի՞նչ արքաներ գիտեք:
3. Ո՞ր արքայի կառուցած ջրանցքն է հայտնի «Շամիրամի առու» անունով: Ի՞նչ կարող եք պատմել այդ նշանավոր կառույցի մասին:

ԴԱՍ 13

ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆՆԵՐ

Արտաշեսն ու Տիգրանը հայ ժողովրդի սիրելի արքաներն են, նրա պաշտելի հերոսները:

Նրանց համար ամենակարևորը հայրենիքի հզորացումն ու բարգավաճումն էր: Հայոց քաջարի արքաների մասին ստեղծված զրույցները, ավանդապատումները, առասպելները հարյուրամյակներ են ապրել ու գրի առնվել մեր պատմիչների կողմից:

Այսօր էլ, ավելի քան երկու հազար տարի հետո, հայ մարդիկ իրենց զավակներին կոչում են Արտաշեսի ու Տիգրանի անունով: Դրանով ժողովուրդը կարծես ցանկանում է վերհիշել իր պետության հզորության փառավոր ժամանակները:

Արտաշես Առաջին (Ք.ա. 189–160 թթ.)

Արտաշես I-ը Արտաշեսյան արքայատոհմի (Ք.ա. 189–1 թթ.) հիմնադիրն է:

Ք. ա. 189 թ. դառնալով Հայոց թագավոր, նա հաջորդաբար Մեծ Հայքի սահմանների մեջ վերամիավորեց իրենից առաջ բռնությամբ անջատված հայկական հողերը:

Արտաշես արքան ստեղծեց հզոր բանակ: Նրա թագավորության ժամանակ մեր երկրում շատ նշանավոր գործեր կատարվեցին: Ամենից առաջ նա շենացրեց ու բազմամարդ դարձրեց երկիրը: Իր գրաված երկրներից տարբեր ազգությունների մարդկանց բերեց և վերաբնակեցրեց Հայաստանի լեռնային վայրերում, դաշտերում ու հովիտներում: Նրա օրոք Հայոց աշխարհում, ըստ Մովսես Խորենացու՝ «անմշակ հող չմնաց»:

Արտաշեսը Հայոց աշխարհի ծովակների և գետերի վրա նավագնացություն է սահմանում, զարգացնում երկրագործությունը, ձկնորսությունը: Նա կարգավորում է Հայոց բուն տոմարը, այսինքն՝ տարին տարբեր շրջանների, ամիսների, շաբաթների, օրերի բաժանելու գիտությունը:

Արաքսի ափին հայոց արքան հիմնադրում է նոր մայրաքաղաք, որը նրա անունով կոչվեց Արտաշատ:

Տիգրան II Մեծ (Ք. ա. 95-55 թթ.)

Տիգրան Մեծի անունը հայտնի է յուրաքանչյուր հայի: Հասկանալու համար, թե ինչ կարևոր դեր է կատարել Տիգրան II-ը մեր հայրենիքի պատմության մեջ, մենք կանդրադառնանք նրա բազմաթիվ գործերից երեքին:

Գահակալությունը. Ք. ա. 95 թվական

Մահացել էր Հայոց արքան: Արքայազն Տիգրանը պատանդության մեջ էր Պարթևստանում: Ինչպես ձեզ հայտնի է, Հայկական լեռնաշխարհից հարավ-արևելք տարածվում է Իրանական բարձրավանդակը: Այստեղ էլ ձևավորվել ու հզորացել էր Պարթևական պետությունը: Մյուս կողմից, արևմուտքում հզորացել էր Հռոմեական հանրապետությունը: Ք. ա. առաջին դարի սկզբներին Հայաստանի համար բավականին վտանգավոր իրավիճակ էր ստեղծվել. Հռոմն ու Պարթևստանը դաշինք էին կնքել և մտադրություն ունեին թուլացնել Հայաստանը, այն դարձնել իրենցից կախված թույլ մի երկիր:

Պարթևների մոտ գտնվող Տիգրանը կարողացավ որոշ զիջումների գնով ազատվել և Ք. ա. 95 թ., վերադառնալով հայրենիք, գահ բարձրանալ: Գահ բարձրանալուց անմիջապես հետո Տիգրանն իր թագավորությանը միացրեց Ծոփքը: Դրանով նա ավարտին հասցրեց հայրենի երկիրը վերամիավորելու իր մեծանուն պապի՝ Արտաշես I արքայի սկսած գործը:

Այնուհետև, 94 թ. նա դաշինք կնքեց Հռոմի հակառակորդ, Սև ծովի ափին գտնվող Պոնտոսի հզոր թագավորության հետ և էլ ավելի ամրապնդեց իր դիրքերը: Այսպիսով, կառավարման առաջին իսկ տարիներին Տիգրան Մեծն իրեն դրսևորեց որպես խելացի ու հեռատես գործիչ:

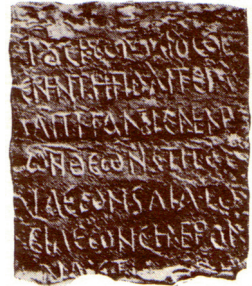
Հզորության բարձունքում. Ք. ա. 83 թվական

Ծոփքի գրավումից շատ չանցած՝ Տիգրանը Մեծը կարողացավ հզորացնել հայոց բանակը, հաղթել պարթևներին և վերադարձնել գահ բարձրանալիս նրանց զիջած հողերը: Հայոց թագավորությունն այնքան էր հզորացել, որ Տիգրան Մեծը իրեն հռչակեց արքայից արքա: Հայոց արքայի գերիշխանությունն ընդունում էին

բազմաթիվ մանր թագավորություններ, ինչպես նաև Վիրքը (Վրաստանը) և Աղվանքը:

Հայաստանից դեպի հարավ-արևմուտք, Միջերկրական ծովի մոտ էր գտնվում Սելևկյան թագավորությունը, որը հայտնի է նաև Սիրիա անունով: Այդ պետությունը ներքին կռիվների հետևանքով թուլացել էր ու ընկել ծանր դրության մեջ: Ստեղծված վիճակը շտկելու և երկրում կարգուկանոն հաստատելու համար սիրիական վերնախավը Տիգրան Մեծին առաջարկեց դառնալ նաև Ասորիքի թագավոր: Ք. ա. 83 թ. Տիգրանը հանդիսավոր կերպով մտավ Միջերկրական ծովի ափին գտնվող Անտիոք մայրաքաղաք: Իրեն ենթարկելով նաև Ասորիքին հարևան երկրները՝ Տիգրան Մեծն ավարտեց իր նվաճումները: Տիգրան Մեծի տերությունը Հին աշխարհի ամենամեծ պետություններից էր, որի սահմանները ձգվում էին Կասպից ծովից մինչև Միջերկրական ծով:

Ունենալով այդպիսի հզորություն՝ Տիգրան Մեծը, սակայն, ռազմատենչ, պատերազմասեր արքա չէր: «Նա կառավարում էր ամենայն անդորրությամբ», – գրել է Տիգրանի մասին օտար պատմիչը: Նա պատերազմի մեջ էր մտնում միայն ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում:

Հունարեն արձանագրություն Տիգրանակերտից

Տիգրանակերտի (Արցախ) միջնաբերդի պեղումները

Տիգրանակերտ

Ք. ա. 80-ական թթ. Տիգրան Մեծը ձեռնարկեց նոր մայրաքաղաքի՝ Տիգրանակերտի շինարարությունը: Քաղաքը կառուցվեց Արևմտյան Տիգրիսի վտակներից մեկի հովտում (Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգում), այն վայրում, որտեղ տարիներ առաջ թագադրվել էր Տիգրան II-ը: Տիգրանակերտը կարճ ժամանակում դարձավ մեծ քաղաք: Քաղաքում շքեղ պալատներ և ապարանքներ էին կառուցվում: Տիգրանակերտն ուներ 25 մետր բարձրությամբ պարիսպներ, որոնց ներսում տարբեր շինություններ կային: Քաղաքի արվարձանում Տիգրանի պալատն էր, որի շուրջը լճեր, զբոսայգիներ և անգամ որսատեղեր կային:

Մեծ Հայքի տարածքում Տիգրանակերտ անունով մեկ տասնյակից ավելի քաղաքներ կային: Դրանցից մեկը Արցախի Տիգրանակերտն է, որտեղ այժմ պեղումներ են ընթանում:

Արտաշատի պայմանագիրը. Ք. ա. 66 թվական

Հայաստանը լուրջ վտանգի մեջ էր: Հռոմեական գրեթե 100 հազարանոց բանակը անցել էր սահմանը և շարժվում էր դեպի երկրի սիրտը՝ Արարատյան դաշտ, որտեղ Արտաշես I-ի կառուցած Արտաշատ մայրաքաղաքն էր: Մյուս կողմից Արտաշատի պարիսպների տակ կանգնած էր պարթևական զորքը: Տիգրան Մեծին հաղթելու համար պարթևները պատրաստ էին դաշինք կնքել նույնիսկ իրենց վաղեմի հակառակորդների՝ հռոմեացիների հետ: Պարթևները չէին մոռացել տարիներ առաջ Տիգրանից կրած ծանր պարտությունը:

Երկրի համար այս դժվարին պահին Տիգրան Մեծը չընկճվեց: Անսպասելի հարձակումով նա կարողացավ պարտության մատնել Արտաշատը պաշարած պարթևական զորքին և դուրս քշել նրանց Հայաստանի սահմաններից:

Պարթևներին հաղթելուց հետո Տիգրան Մեծը որոշեց չջարուձակել ռազմական գործողությունները հռոմեական գերակշիռ ուժերի դեմ: Պատերազմը շարունակելը կարող էր կորստաբեր լինել Հայաստանի համար, և հայոց արքան որոշեց խուսափել դրանից: Նա հաշտություն առաջարկեց հռոմեացիներին: Նախնական բանակցություններից հետո հռոմեական զորքի հրամանատար Գնեոս Պոմպեոսն ընդունեց այն:

Ք. ա. 66 թ. սեպտեմբերյան այդ օրը Տիգրան Մեծը կարողացավ խաղաղ միջոցներով, չվտանգելով ոչ մի զինվորի կյանք, պահպանել իր հայրենիքի՝ Մեծ Հայքի տարածքները: Միաժամանակ Տիգրան արքան հրաժարվեց երկրից դուրս իր նվաճումների մեծ մասից: Պատկերացնելու համար, թե հանուն իր երկրի անվտանգության ինչ հսկայական տարածքից էր հրաժարվում հայոց արքան, ուշադիր նայենք Տիգրան Մեծի տերության քարտեզին:

Արտաշատի պայմանագրին հաջորդած տասնամյակում էլ Տիգրան II-ը շարունակեց կառավարել երկիրը:

Իր քառամսամյա կառավարման ընթացքում Տիգրան Մեծ արքան ունեցավ շատ հաղթանակներ ու փառահեղ նվաճումներ, հիմնադրեց Տիգրանակերտ մայրաքաղաքն ու այլ քաղաքներ, հովանավորեց տնտեսության ու մշակույթի զարգացումը: Նա տեսավ նաև կորուստներ ու խռովություններ, բայց, ի վերջո, իր Արտաշես պապի և մյուս փառավոր նախնիների նման կարողացավ հաղթահարել բոլոր դժվարությունները և հաջորդներին թողնել ծաղկուն ու զարգացած երկիր:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Համառոտ ներկայացրե՞ք Արտաշես I-ի կառավարումը:
2. Ե՞րբ գահ բարձրացավ Տիգրան II-ը: Որտեղի՞ց Հայաստան վերադարձավ Տիգրանը: Ինչի՞ շնորհիվ նա կարողացավ անվտանգ վերադառնալ հայրենիք: Հետագայում նա կարողացա՞մ վերականգնել այդ պահին արված գիջումները:
3. Ինչպիսի՞ իրավիճակում էր գտնվում այդ տարիներին Հայաստանը, և ինչ քայլեր կատարեց Տիգրան Մեծը դրությունը շտկելու համար:
4. Ի՞նչ նվաճումներ կատարեց Տիգրան Մեծը դրանից հետո: Ինչն էր վկայում Հայաստանի հզորության մասին:
5. Ո՞ր երկրի վերնախավը հրավիրեց Տիգրան II-ին կառավարելու նաև իրենց թագավորությունը: Ինչ սահմաններում էր տարածվում Տիգրան Մեծի պետությունը դրանից հետո:
6. Հայաստանի համար ինչպիսի՞ իրավիճակ էր ստեղծվել Ք. ա. 66 թվականին: Ինչ ձեռնարկեց Տիգրան Մեծը երկրին սպառնացող վտանգը վերացնելու համար:
7. Ինչ պայմանագիր ստորագրեցին Հայաստանը և Հռոմը Ք. ա.

66 թ.: Ձեր կարծիքով, ճիշտ վարվեց արդյոք Տիգրան Մեծը՝ հրաժարվելով իր հիմնական նվաճումներից: Հանուն ինչի՞ նա գնաց այդ քայլին: Հարցը քննարկելու համար դասարանում կազմակերպե՞ք փոքրիկ բանավեժ:

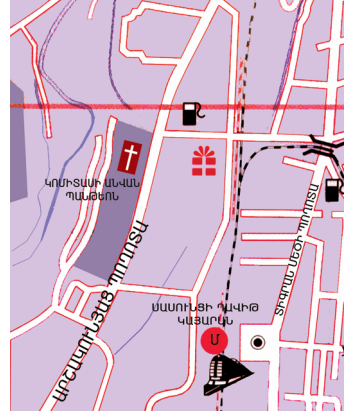
ԴԱՍ 14-15

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐ

Արտաշեսյաններից հետո Հայաստանը կառավարող հաջորդ արքայատոհմը Արշակունիներն էին:

Արշակունյաց արքայատոհմը շատ նշանավոր թագավորներ է տվել. Տրդատ I, Վաղարշակ, Տրդատ Մեծ, Արշակ, Պապ, Վրամշապուհ և ուրիշներ: Ժողովուրդը նրանց մասին բազմաթիվ զրույցներ ու առասպելական պատմություններ է ստեղծել: Նրանց հերոսական գործերը չեն մոռացվել հետագա սերունդների կողմից: Երևանի լայնահուն փողոցներից մեկը, ի պատիվ հայ Արշակունի թագավորների, այդպես էլ կոչվում է՝ Արշակունյաց պողոտա:

Արշակունյաց արքայատոհմի կառավարման ժամանակաշրջանում շատ նշանավոր գործեր են կատարվել: Այսպես, Վաղարշակ թագավորը հիմնադրել է Վաղարշապատ քաղաքը, որն այսօր էլ կա: Տրդատ III Մեծի օրոք Հայաստանում քրիստոնեությունը պետականորեն ընդունվեց որպես պաշտոնական կրոն: Տրդատ Մեծի որդին՝ Խոսրով Կոտակը, Հայաստանի մեկ ուրիշ մայրաքաղաքի՝ Դվինի հիմնադիրը եղավ: Քաղաքն այսօր չկա, բայց այդ անունով ուրիշ բնակավայրեր կան: Նույն արքան է հիմնել նաև Խոսրովի անտառը, որ մինչև օրս էլ կա և պահպանվում է որպես արգելոց:

Գառնիի տաճարը կառուցվել է Տրդատ I Արշակունու օրոք (66-88): Այն նվիրված էր հայոց հեթանոսական Միիր աստծուն:

Տրդատ Առաջին

Արշակունյաց արքայատոհմի իշխանության հաստատումը Հայաստանում դժվարին եղավ: Մինչ այդ, առաջին դարի առաջին կեսին, Մեծ Հայքի թագավորությունն ավելի շատ գտնվում էր Հռոմեական կայսրության ազդեցության տակ, և Հայաստանում իշխում էին Հռոմի կամակատարները: Հայաստանի նշանակությունն այնքան մեծ էր այն ժամանակվա աշխարհում, որ Պարթևական թագավորությունը, որտեղ իշխում էին Արշակունիները, ոչ մի կերպ չէր համաձայնում Հայաստանում Հռոմի ազդեցության ուժեղացմանը: Այդ է պատճառը, որ պարթև Արշակունի թագավորի եղբայրը՝ Տրդատը, հայ ավագանու համաձայնությամբ 52 թ. մտավ Հայաստան որպես Մեծ Հայքի թագավոր: Հռոմեական պետության համար դա անընդունելի էր, և շատ չանցած Հռոմի և Պարթևստանի միջև պատերազմ սկսվեց: Շուրջ տասը տարի տևած պատերազմն ի վերջո ավարտվեց հետևյալ համաձայնությամբ. Տրդատը ձանաչվում է Հռոմի կողմից որպես հայոց թագավոր, բայց թագը նա պետք է ստանա Ներոն կայսեր կողմից: Դրան համապատասխան՝ 65 թ. Տրդատը մեծ թիկնազորով մեկնեց Հռոմ, թագադրվեց Ներոնի կողմից և 66 թ. վերադարձավ Հայաստան: Այդպես Հայաստանում հաստատվեց Տրդատ I Արշակունու և հետևաբար՝ Արշակունյաց արքայատոհմի (66-428 թթ.) գահակալությունը:

Տրդատ I-ը վերականգնեց պատերազմի ընթացքում ավերված Արտաշատ մայրաքաղաքը, վերականուցեց Գառնի ամրոցը: Ամրոցում կառուցվեցին նոր շինություններ, որոնցից առավել փառահեղը հեթանոսական սյունազարդ տաճարն է:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Տրդատի ուղևորությունը Հռոմ

Տրդատը համաձայնեց թագն ստանալ Ներոնի ձեռքից: Նա ուղևորվեց Հռոմ: Ինն ամիս տևեց Տրդատի ճամփորդությունը դեպի Հռոմ: Նրան ուղեկցում էին երեք հազար պարթև հեծյալներ և հռոմեացիների պատվո ջրախումբը: Ամենուրեք նրանց ջրեղ ընդունելություն էին ցույց տալիս: Քաղաքները, ուր նրանք կանգ էին առնում հանգստանալու, զարդարվում էին: Հռոմեական

փոխարքաներն ու աստիճանավորները նրանց դիմավորելու էին դուրս գալիս: ...

Իտալիայի սահմանին Տրդատը նստեց այն կառքը, որը Ներոնն էր ուղարկել նրան: Իր հյուրին զվարճացնելու համար Ներոնը հրամայում է զանազան ներկայացումներ ու խաղեր կազմակերպել: Գլադիատորական մարտերին փոխարինում էին խրախճանքները, խրախճանքներին՝ որսը: Վերջապես Ներոնն ու Տրդատը ժամանեցին Հռոմ: Քաղաքը զարդարված էր ջահերով ու ծաղկաշղթաներով: Ամենուրեք կուտակվում էր ժողովուրդը ֆորում թափանցելու համար, որ տեսնեն արարողությունը: Մոտիկ տների բոլոր տանիքները լի էին հանդիսականներով: Հենց որ լույսը բացվեց, Ներոնը, սենատորների ուղեկցությամբ, մտավ ֆորում: Բարձրանալով ռոստրա՝ քարե բարձրություն, որտեղից հռետորները դիմում էին ժողովրդին, նա նստեց բազմաթոռին: Դրանից անմիջապես հետո երևաց Տրդատը իր շքախմբով:

«Քեզ հայտարարում եմ Հայաստանի արքա, քանզի Ա՛ դու, Ա՛ ուրիշները հասկացան, որ ես կարող եմ Ա՛ խլել, Ա՛ տալ թագավորություններ»: Ապա Ներոնը Տրդատին առաջարկեց ռոստրա բարձրանալ և նրա գլխին դրեց թագը...

Մեծամասնությունը շատ լավ հասկանում էր, որ չնայած Տրդատի առերևույթ հնազանդությանը, նա վերցնում էր այն, ինչ արդեն ձեռք էր բերել զենքի ուժով հայ ժողովուրդը, իսկ Ներոնը շնորհում էր այն, ինչ արդեն իրեն չէր պատկանում:

Ներոնն այլևս չէր կարող երազել Հայաստանն իրեն ենթարկելու մասին: Դրա համար էլ նա ամեն կերպ ջանում էր գոնե շահել նրա համակրանքը: Երբ Տրդատը պատրաստվում էր վերադառնալ, Ներոնը նրա հետ բազմաթիվ հնուտ արհեստավորներ ուղարկեց: Նրանք պիտի օգնեին վերակառուցել Արտաշատը:

«Հին Հռոմ» (ընթերցանության գիրք)

Տրդատ III Մեծ

Տրդատ I-ի նշանավոր հաջորդներից էր Տրդատ III Մեծը:

Արշակունյաց արքայազն Տրդատը՝ ապագա Տրդատ III Մեծը, մանուկ հասակից մեծանում ու դաստիարակություն է ստանում Հռոմում: Այստեղ նա ռազմական արվեստ է սովորում, հմտանում

զենքի գործածության մեջ: Ֆիզիկական մեծ ուժով ու ճարպկությամբ օժտված Տրդատը հաճախ էր մասնակցում կրկեսային մրցումների և միշտ հաղթանակով ավարտում դրանք: Տրդատը նաև քաջ ռազմիկ էր ու խիզախ պատերազմող:

Այնպես պատահեց, որ գերմանական ցեղերի թագավորը մեծ զորքով պատերազմի դուրս եկավ Հռոմի դեմ: Նա հռոմեական կայսրին առաջարկեց որպեսզի զորքերը չտուժեն՝ իրենք երկուսով դուրս գան մենամարտի: Ով հաղթի, այդ կողմն էլ կհամարվի հաղթանակած:

Նկատի ունենալով Տրդատի քաջագործությունները՝ կայսրը կարգադրեց նրան արքայական թիկնոց հագցնել, զարդարել կայսերական պատվանշաններով: Այդպես, հանդերձավորված իբրև «հռոմեական կայսր», Տրդատը մենամարտի դուրս եկավ գերմանացիների թագավորի դեմ և հաղթեց նրան: Հռոմեական կայսրը մեծ պարգևներ ու թագ շնորհեց Տրդատին և արքայական պատիվներով ու օգնական զորքով ուղարկեց իր հայրենի երկիր՝ Հայաստան:

Դրանից հետո Տրդատ թագավորը մի շարք հաղթանակներ տարավ պարսից զորքերի դեմ մղված ճակատամարտերում, դուրս քշեց նրանց Հայաստանի սահմաններից և նվաճեց հայրենի պետության գահը:

Տրդատ III-ը խոհեմ և հեռատես քաղաքական գործիչ էր: Ճիշտ կողմնորոշվելով ստեղծված իրավիճակում՝ նա կարևոր և վճռական քայլ է կատարում. 301 թ. նրա օրոք Հայաստանը պետականորեն ճանաչում է քրիստոնեությունը: Հայոց առաջին կաթողիկոսը Գրիգոր Լուսավորիչն էր:

Տրդատ Մեծի մասին

Վասնզի իրոք սեզ էր հանդերձանքով և մեծ ուժով, հարստությամբ, ամուր ոսկորներով և հաղթ մարմնով, քաջ էր և կատաղի

Տրդատյան դարպասները
Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում.
գործ՝ Վ. Սուրենյանցի

պատերազմող, բարձր ու լայն հասակով: Իր կյանքի բոլոր տարիներին՝ Նա պատերազմել էր և մարտերում հաղթություն ձեռք բերել: Քաջության փառքի մեծ անուն ստացավ և հոյակապ, փառավոր հաղթանակներ տարավ ամբողջ երկրում, թշնամիներին հարվածեց՝ ցանկալով իր հայրերի վրեժը լուծել:

Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն

Արշակ II

Արշակունյաց տոհմի հայտնի արքաներից էր **Արշակ II-ը (350-368 թթ.)**:

Գահ բարձրանալուց հետո Արշակ թագավորը ձգտում է խաղաղություն և համերաշխություն հաստատել երկրում: Նա ամրապնդում է երկրի իշխանությունը: «Եվ Հայաստան աշխարհի թագավորությունը նորոգվեց ու պայծառացավ», – գրում է Փավստոս Բուզանդը պատմիչը: Արշակ II-ի օրոք Հայոց կաթողիկոս է դառնում Ներսես Մեծը, որը Գրիգոր Լուսավորչի ժառանգներից էր: Ներսես կաթողիկոսը մեծ բարենորոգումներ է կատարում: Նրա նախաձեռնությամբ գումարված եկեղեցական ժողովում կանոններ են սահմանվում, որոնք կարգավորում էին երկրի և եկեղեցական, և՛ աշխարհիկ գործերը:

Արշակ և Շապուհ: Արշակ թագավորի կառավարման սկզբնական շրջանի խաղաղությունը, սակայն, շուտով ընդհատվում է:

Պարսից բազմաքանակ զորքերը ներխուժում և ավերում են երկիրը, բայց չեն կարողանում հաղթել հայոց զորքին: Երկարատև պատերազմը քայքայում ու խաթարում է երկրի կյանքը: Տեսնելով, որ չի կարողանում հաղթել պատերազմում, պարսից Շապուհ արքան դիմում է խորամանկության: Նա իր մոտ է կանչում Արշակ թագավորին՝ իբրև թե խաղաղություն ու բարեկամություն հաստատելու նպատակով: Արշակ II-ը, խուսափելով հայրենի երկրի հետագա ավերումից, ստիպված է լինում գնալ Պարսկաստան:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Փավստոս Բուզանդի շնորհիվ մեզ է հասել Արշակի մասին մի ուշագրավ, հայրենի հողի ուժը փառաբանող պատմություն:

Պարսից արքան խիստ մտահոգության մեջ էր՝ հայոց Արշակ թագավորը հավատարիմ կմնա՞ իրեն, թե ոչ: Հայոց թագավորին փորձելու համար նա հրամայում է Հայաստանից հող և ջուր բերել և շաղ տալ պալատական դահլիճի մի մասում, իսկ մյուսը թողնել իր բնական հատակով: Շապուհը, իբրև գործին անտեղյակ, Արշակ թագավորի հետ զբոսնում է այդ դահլիճում: Երբ նրանք քայլում են պարսկական հողի վրա, Արշակը խեղճանում է, տկարանում, ընդունում իր մեղավոր լինելը: Հենց որ նրանք կանգնում են հայկական հողի վրա, Արշակը միանգամից կերպարանափոխվում է, ըմբոստանում և սպառնում վրեժխնդիր լինել իր նախնիների համար: Այդպես մի քանի անգամ փորձելով Արշակ թագավորին՝ Շապուհը կարգադրում է փակել նրան հեռավոր Անհուշ բերդում և պահել այնտեղ մինչև կյանքի վերջը:

Պապ

Արշակ II-ի փոխարեն Հայոց թագավոր է դառնում նրա որդին՝ **Պապը (370-374 թթ.)**:

Գահ բարձրանալուց անմիջապես հետո Պապ թագավորը ձեռնամուխ է լինում երկրի անկախության ամրապնդմանը: Դրան մեծ չափով նպաստում է Բագրևանդ գավառի Ձիրավ գյուղի մերձակա դաշտում տեղի ունեցած ճակատամարտում պարսից զորքերի դեմ տարած փայլուն հաղթանակը: Շապուհ II-ը ստիպված էր հաշտության պայմանագիր կնքել և ձանաչել Մեծ Հայքի անկախությունն ու Պապի գահակալությունը:

Երկրի ներքին կյանքի կարգավորման ու բանակի հզորացման համար Պապ թագավորը կտրուկ միջոցների է դիմում: Նրա հրամանով եկեղեցուն պատկանող հողերի մեծ մասը առգրավվում և բաժանվում է զինվորականներին: Սահմանափակվում են հոգևոր դասի արտոնությունները, փակվում կուսանոցներն ու մենաստանները: Հայոց երիտասարդ արքայի համարձակ և ինքնուրույն գործողությունների շնորհիվ սկսեց աճել երկրի բնակչությունը, իսկ հայոց բանակի թիվը կարճ ժամանակում հասավ շուրջ 90 հազարի: Սակայն այս ամենը նրա դեմ ուժեղ

դժգոհությունն առաջացրեց: Նրան մեղադրեցին Ներսես Մեծ կաթողիկոսին թունավորելու, անպարկեշտ վարք ու բարք ունենալու համար: Երկրի անկախության ամրապնդմանն ուղղված Պապի քայլերը դուր չէին գալիս նաև Հռոմեական կայսրությանը, որի օգնությամբ էր նա գահ բարձրացել: Հռոմը ձգտում էր ամեն կերպ Պապին գրկել գահից: Պապ թագավորին հաջողվում է խուսափել իր դեմ կազմակերպված դավադրությունից: Ի վերջո, 374 թվականին Հայաստանում հռոմեական զորքերի զորավարը, որ կեղծավորաբար բարեկամ էր ձևանում, կայսեր հանձնարարությամբ խնջույքի է հրավիրում Պապին և դավադրաբար սպանում նրան:

Պապ թագավորի կարճատև կառավարումը հայոց պատմության ուշագրավ էջերից է: Պապը, չնայած իր երիտասարդ տարիքին, հեռատես ու տաղանդավոր ղեկավար էր, որն ամենից բարձր դասում էր պետության շահերը: Պետության ամրապնդմանն ուղղված հայոց արքայի ջանքերը անհետևանք չանցան: Հինգերորդ դարի սկզբում Արշակունյաց գահակալներից մեկի՝ Վռամշապուհ արքայի օրոք տեղի ունեցավ հայ ժողովրդի հետագա զարգացման համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող մի իրադարձություն՝ մաշտոցյան գրերի գյուտը: Այդ մասին մենք ավելի մանրամասն կիմանանք հետագա դասերին:

Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր տաճարը երևանում

Պատերազմի և Արշակ թագավորի մասին

«Իսկ Պարսից Շապուհ թագավորը իր ամբողջ զորքերով գալիս հասնում է պատերազմի տեղը: Երկու ճակատները խառնվում են իրար, և պարսից զորքը պարտություն է կրում: Մանավանդ նիզակավորների գնդերը մոլեգնաբար հարձակվելով՝ իրենց ձիերի վրայից հարվածելով՝ քաջությամբ գետին էին գլորում իրենց ախոյաններին Պարսից Շապուհ թագավորի դեմուդեմ: Երբ գետին էին գլորում, հայոց բոլոր զորքերը քաջալերական ձայնով աղաղակում էին. «Ա՛ռ, քաջ Արշակ»: Ամեն անգամ, երբ այդ պատերազմում մի ախոյան էին սպանում, նրան իրենց նախկին թագավոր Արշակին էին նվիրում ասելով. «Մեր Արշակ թագավորին մատաղ եղիր»:

Շապուհ թագավորը երբ հասնում է իր իշխանության երկիրը, զարմանք է հայտնում կռվող գնդի քաջության վրա, ինչ որ ինքը տեսավ: «Զարմացել եմ ես,– ասում է նա,– իմ տեսածի վրա: Մանկությունից ի վեր միշտ կռվի ու պատերազմի մեջ եմ եղել, շատ տարի է, որ թագավոր եմ դարձել, և տարի չեմ անցկացրել առանց կռվի, բայց ջերմ կռիվը այս էր, որին այս անգամ պատահեցի: Որովհետև երբ հայոց նիզակավորները առաջ էին գալիս, այնպես էին հարձակվում, ինչպես մի բարձր լեռ կամ ինչպես մի հզոր և անշարժ աշտարակ: Մի ուրիշ բանի վրա էլ եմ զարմացած՝ Հայկական գնդի միասիրտ հավատարմության և տիրասիրության վրա. որովհետև այսքան տարի է, որ նրանց տերը՝ Արշակը, կորած է նրանց համար, բայց նրանք նրանով էին քաջալերվում պատերազմի ժամանակ, իրենց սիրուց այնպես էին համարում, թե նա իրենց գլուխ է կանգնած իբրև թագավոր, կամ իրենց հետ գնդի մեջ է գտնվում, իբրև պատերազմի գլուխ կանգնած: Այո՛,– ասում էր նա,– երանի նրան, ով Հայոց գնդի տերն է, այնպիսի տիրասեր, միաբան և հավատարիմ զորքի»:

Փավստոս Բուզանդ, «Հայոց պատմություն»

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Արշակունյաց արքայատոհմի ինչ նշանավոր ներկայացուցիչներ գիտեք: Երբ է կառավարել այդ արքայատոհմը Հայաստանում:
2. Ներկայիս Հայաստանի ինչ տեղանուններ գիտեք՝ կապված Արշակունյաց արքայատոհմի հետ:
3. Ո՞ր երկրում դաստիարակվեց Տրդատ Մեծը: Համառոտ պատմե՛ք, թե ինչ քաջագործություններ է նա կատարել: Ի՞նչ կարևոր իրադարձություն տեղի ունեցավ նրա կառավարման օրոք, 4-րդ դարի սկզբին:
4. Արշակունյաց ի՞ր արքան է հիմնել Խոսրովի անտառը: Հայոց ի՞ր մայրաքաղաքն է նա հիմնադրել:
5. Ի՞նչ կարևոր քայլեր կատարեց Արշակ II-ը երկրի կյանքը կարգավորելու և պետությունը ամրապնդելու համար: Ո՞վ դարձավ Հայոց կաթողիկոս այդ ժամանակ:
6. Մի անգամ էլ կարդացե՛ք Արշակի ու Շապուհի մասին պատմությունը: Դրանով ի՞նչ է ցանկանում ասել մեզ պատմիչը:
7. Ո՞ւմ օգնությամբ գահ բարձրացավ Պապ թագավորը: Ինչո՞ւ Հռոմեական կայսրությունը հետագայում նրա նկատմամբ թշնամական դիրք բռնեց, ինչո՞վ ավարտվեց դա:

ԴԱՍ 16.

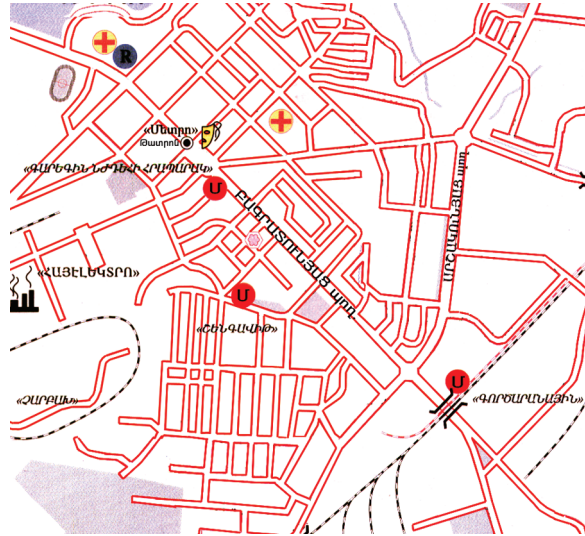
ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐ

Ուշադիր նայեք Երևանի հատակագծից այստեղ բերված հատվածը: Տեսնում ենք, որ Բագրատունյաց և Արշակունյաց պողոտաները հատվում են: Դա կարծես խորհրդանշում է մեզանից ավելի քան 1100 տարի առաջ տեղի ունեցած պատմական կարևոր մի իրադարձություն՝ Աշոտ I Բագրատունու թագադրությանը Հայոց անկախ թագավորության վերականգնումը:

Բագրատունյաց արքայատոհմի կառավարման օրոք Հայաստանը մեծ վերելք ապրեց: Բագրատունիների օրոք է Անին հռչակվել մայրաքաղաք և դարձել ժամանակի խոշոր քաղաքներից մեկը: Կառուցապատվել ու ընդարձակվել է Կարսը և տասնյակ այլ քաղաքներ: Հիմնադրվել են այնպիսի նշանավոր վանքեր, ինչպիսիք են Հաղպատը, Սանահինը, Տաթևը: Այսօր էլ, շրջելով Լոռու, Շիրակի, Սյունիքի և Հայաստանի այլ մարզերում, մենք կարող ենք տեսնել Բագրատունիների օրոք կառուցված շատ եկեղեցիներ, կամուրջներ և բազմաթիվ ուրիշ կառույցներ:

Անկախության վերականգնումը

7-րդ դարի առաջին կեսին արաբական ցեղերը միավորվեցին ու ստեղծեցին Արաբական խալիֆայությունը: Կարճ ժամանակում

Բագրատունյաց պողոտա,
Արշակունյաց պողոտա

Սանահինի վանքը

արաբները հսկայական նվաճումներ կատարեցին:

7-րդ դարի վերջին Արաբական խալիֆայությունը կարողացավ իրեն ենթարկել նաև Հայաստանը: Դրանից հետո շուրջ մեկուկես հարյուրամյակ հայ ժողովուրդը պայքարում էր օտար տիրապետությունից ազատվելու համար: Այդ ընթացքում բազմաթիվ ապստամբություններ եղան, որոնք գլխավորում էին Մամիկոնյանները, Բագրատունիները և իշխանական այլ տոհմերի ներկայացուցիչներ:

Անկախ պետականության հաստատման համար պայքարը լիովին հասավ իր նպատակին միայն 9-րդ դարի վերջերին, երբ Արաբական խալիֆայությունը ձանաչեց Աշոտ Բագրատունու թագավորական իշխանությունը:

Այդ բաղձալի օրը իրականություն դարձավ, որովհետև դրան հասնելու համար իրենց ջանքերը միավորեցին հայ իշխաններն ու հոգևորականները, արհեստավորներն ու գյուղացիները, մի խոսքով՝ բոլորը:

Բայց այդ պայքարը հաջողությամբ չէր ավարտվի, եթե չլիներ Բագրատունի իշխանների և հատկապես՝ Աշոտ Բագրատունու հնուտ կառավարումը:

855 թ. երիտասարդ Աշոտ Բագրատունին դարձավ Հայոց իշխան: Կարճ ժամանակում, հնտորեն օգտագործելով իրեն տրված իրավունքները, նա կարողացավ հասնել Հայաստանից խալիֆայությանը տրվող հարկերի նվազեցմանը: Հայոց բանակի թիվը հասավ 40 հազարի:

Աշոտ Բագրատունին կարողացավ նաև բարեկամություն հաստատել ժամանակի հզոր պետություններից մեկի՝ Բյուզանդական կայսրության հետ:

Աշոտ Բագրատունու 30-ամյա կառավարման արդյունքը փառավոր էր. 885 թվականին խալիֆայությունը թագ ուղարկեց Աշոտ Բագրատունուն՝ դրանով իսկ ձանաչելով հայոց անկախ պետության գոյությունը:

Աշոտ I Բագրատունին (885-890 թթ.) դարձավ Բագրատունյաց հայոց թագավորության և Բագրատունիների արքայա-

տոհմի հիմնադիրը:

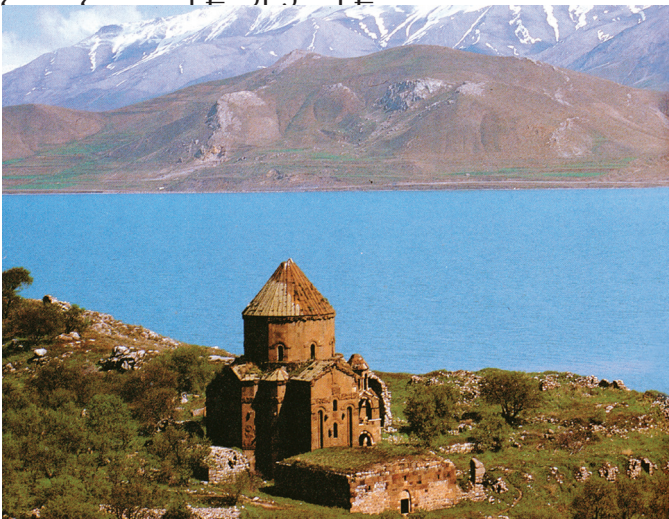
Անկախ պետության վերականգնումը դժվարին ու երկարատև գործ էր: Ոչ պակաս դժվարին ու մեծ ջանքեր պահանջող խնդիր է նաև ձեռք բերված անկախությունը պահպանելը: Աշոտ I-ը ամրապնդեց երկրի պաշտպանությունը և բարեկամացավ հարևան երկրների հետ:

Աշոտ I Բագրատունին կարողացավ միավորել հայկական հողերի մեծագույն մասը: Նրա օրոք հայոց երկրում կարգուկանոն էր տիրում:

Աշոտ I-ին հաջորդեց նրա որդին՝ Սմբատ I-ը, որը շարունակեց իր հոր քաղաքականությունը: Սմբատ I-ի օրոք գրեթե ամբողջ Մեծ Հայքը մտավ Բագրատունյաց թագավորության մեջ: Հայոց երկրի հզորացումը, սակայն, հանգիստ չէր տալիս Արաբական խալիֆայությանը, որը ցանկանում էր վերականգնել Հայաստանի նկատմամբ ունեցած իր գերիշխող դիրքը: Սկսվեց կռիվների ու ավերածությունների երկարատև մի ժամանակաշրջան, որն ավարտվեց Սմբատ I-ի զորքերի պարտությամբ:

Աշոտ II Երկաթ և հաջորդներ

10-րդ դարի սկզբին արաբների դեմ պայքարի գլուխ կանգնեց թագաժառանգ Աշոտը, որը հայտնի է Աշոտ Երկաթ անունով: Աշոտ II-ի օրոք (914-928 թթ.) Հայաստանը լիակատար անկախության հասավ: Բաղդադի խալիֆը Աշոտ II-ին ճանաչեց *շահնշահ*՝ արքայից արքա:

Աղթամարի Սուրբ Խաչ նշանավոր եկեղեցին կառուցվել է 10-րդ դարի սկզբներին Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունու օրոք: Այն մինչև օրս էլ կանգուն է և գտնվում է Վանա լճի Աղթամար կղզում:

Աշոտ Երկաթի թագավորության օրոք տեղի ունեցած իրադարձությունները հիմք են դարձել Մուրացանի «Գևորգ Մարզպետունի» հայտնի պատմավեպի համար:

Աշոտ Երկաթից հետո շուրջ հարյուր տարի Հայոց թագավորությունը կայունության և բարգավաճման շրջան էր ապրում: Այդ ընթացքում Բագրատունիների մայրաքաղաք հռչակվեց **Կարսը**, որը կարճ ժամանակում կառուցապատվեց ու դարձավ նշանավոր քաղաք:

Աբասի որդին՝ Աշոտ III Ողորմածը, հզորացրեց բանակը և ամրապնդեց երկրի պաշտպանությունը: Աշոտ III-ի օրոք տեղի ունեցած ամենակարևոր իրադարձությունը նոր մայրաքաղաքի հիմնադրումն էր: 961 թ. նա արքունիքը Կարսից տեղափոխեց **Անի** և այն հռչակեց Հայաստանի մայրաքաղաք: Անին ընդարձակվեց, կառուցապատվեց, պարսպապատվեց և դարձավ հռչակավոր քաղաք:

Այսօր էլ Անիի պարիսպները տեսանելի են Ախուրյանի աջ ափին՝ միջնադարյան Հայաստանի երբեմնի ծաղկուն մայրաքաղաքի տարածքում:

Գագիկ Առաջին

Բագրատունյաց Հայաստանն իր առավելագույն հզորությանը հասավ Գագիկ I-ի օրոք (990-1020 թթ.): Գագիկ I-ը վերակառուցեց երկրի ռազմական ուժերը, զորքի թվաքանակը հասցրեց 100 հազարի: Բանակի ղեկավարությունը հանձնվեց տաղանդավոր զորավար Վահրամ Պահլավունուն:

Վահրամաշեն
եկեղեցին

Գագիկ թագավորի օրոք կառուցվեցին բազմաթիվ եկեղեցիներ, տաճարներ, պալատական և այլ շինություններ: Դրանցից նշանավոր էին Անիի Կաթողիկե և Գագկաշեն եկեղեցիները՝ հայտնի ճարտարապետ Տրդատի նախագծով, Մարմաշենի Վահրամաշեն եկեղեցին, այլ տաճարներ, պալատներ, ամրոցներ: Այսպիսով, 10-րդ դարի երկրորդ կեսին և 11-րդ դարի սկզբին Բագրատունյաց Հայաստանը հզորության ու վերելքի շրջան էր ապրում:

Գագիկ I-ից հետո, սակայն, այդ վերելքն ընդհատվեց. գահի համար պայքար սկսվեց նրա որդիների միջև, խախտվեց երկրի կայունությունը:

Երկրի ներքին անկայունության և արտաքին հարձակումների հետևանքով 1045 թ. բյուզանդական բանակը գրավեց Անին: Անիի Բագրատունիների թագավորությունը անկում ապրեց:

Չնայած դրան, իրենց գոյությունը պահպանեցին **Սյունիքի, Լոռու, այլ փոքր թագավորություններն ու հայկական իշխանական տները**: Բացի այդ, ընդամենը մի քանի տասնամյակ հետո՝ 11-րդ դարի վերջերին հայ ժողովրդին հաջողվեց ստեղծել պետականության նոր կենտրոն Միջերկրական ծովի ափին գտնվող հեռավոր Կիլիկիայում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞ր պետության դեմ պայքարում 9-րդ դարում վերահաստատվեց անկախ պետականությունը Հայաստանում:
2. Ի՞նչ նպաստավոր պայմաններ կային երկրի ներսում անկախության վերահաստատման համար:
3. Հայոց ո՞ր իշխանական տունը, ո՞ր իշխանը գլխավորեց անկախության համար տարվող համազգային պայքարը:
4. Ի՞նչ դժվարություններ առաջացան Աշոտ I-ից հետո, և ո՞ւմ գլխավորությամբ վերականգնվեց երկրի կայուն վիճակը:
5. Ի՞նչպիսի՞ն էր իրավիճակը Հայաստանում Աշոտ II-ի հաջորդների օրոք:
6. Ի՞նչ իրադարձություններ կատարվեցին երկրում Գագիկ I-ից հետո և ի՞նչ հետևանքներ ունեցան դրանք:

Դաս 17

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայոց հզոր արքա Տիգրան Մեծի օրոք Կիլիկիան նրա պետության մի մասն էր: Այն ժամանակ Կիլիկիայում շատ հայեր բնակվեցին: Հայերն այստեղ պահպանում էին մայրենի լեզուն ու մշակույթը:

Բյուզանդական կայսրերի օրոք հայերի թիվը Կիլիկիայում շատացավ: Պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ, ցանկանալով թուլացնել Հայաստանը, բյուզանդացիները հայ իշխաններին այստեղ տեղափոխվելու համար առաջարկում էին քաղաքներ, բերդեր, կավաձքներ: Այդպես վարվեց կայսրությունը նաև Բագրատունյաց վերջին թագավորի հետ: Կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիս հրավիրելով Գագիկ II թագավորին՝ կայսրը ստիպեց նրան հրաժարվել իշխանությունից և թագավորության փոխարեն Կիլիկիայից ոչ հեռու գտնվող ընդամենը երկու քաղաք առաջարկեց: Որոշ ժամանակ անց Գագիկ II թագավորը սպանվեց բյուզանդացիների կողմից: Գագիկ թագավորի մերձավորներից մեկը՝ **Ռուբեն** իշխանը, ի պատասխան իր արքայի սպանության, **1080 թ.** ապստամբեց բյուզանդացիների դեմ և Կիլիկիայում, Տավրոսի լեռներում՝ գրավեց Բարձրբերդ ամրոցը: Ռուբեն իշխանին և նրա հաջորդներին հաջողվեց ոչ միայն պահպանել ձեռքբերածը, այլև ընդլայնել հայկական իշխանության տիրույթները: **Այսպես, հայրենի բնօրրանից հեռու ստեղծվեց հայկական նոր պետություն:**

Կիլիկիայի հայոց թագավորությունը

Կիլիկիայի հայոց պետությունը թագավորություն դարձավ Լևոն II-ի օրոք, որը պատմության մեջ հայտնի է նաև **Լևոն Մեծագործ** անունով: Խոհեմ և հեռատես քաղաքականության շնորհիվ Լևոն II-ը կարողացավ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել ինչպես Բյուզանդական կայսրության, այնպես էլ շրջակա

մահմեդական և խաչակրաց¹ պետությունների հետ: Լևոն II-ին հաջողվեց բարեկամական հարաբերություններ հաստատել նաև գերմանական կայսեր և Հռոմի պապի հետ, որոնք պատրաստ էին արքայական թագ ուղարկել նրան: Լևոն II-ի իշխանությունը ճանաչեց և նրան թագ ուղարկեց նաև Բյուզանդիայի կայսրը: Այնքան բարձր էր Լևոն II-ի հեղինակությունը, որ բյուզանդական կայսրը հորդորում էր նրան չվերցնել Հռոմի պապի և գերմանական կայսեր ուղարկած թագը, այլ ընդունել միայն իրենը:

1198 թ. հունվարի 6-ին Տարսոն քաղաքի Մայր տաճարում **Լևոն II-ը** թագադրվեց որպես **թագավոր ամենայն Հայոց և Կիլիկիայի**: Այդ թագադրությունը ժամանակակիցները գնահատեցին որպես Հայոց թագավորության վերականգնում: Լևոն II Մեծագործը և նրա հաջորդներն իրենց անվանում էին Ամենայն հայոց թագավոր՝ դրանով իսկ շեշտելով, որ իրենք ներկայացնում են ոչ միայն Կիլիկիայի, այլև Մեծ Հայքում և նրանից դուրս ապրող ողջ հայության շահերը:

Լևոն II-ի օրոք Կիլիկիայի հայոց պետության սահմանները արևելքում հասնում էին մինչև Եփրատ, հյուսիսում՝ Տավրոսի լեռներ: Ավելի քան 500 կմ երկարություն ունեին թագավորության ծովային սահմանները: Թագավորության մայրաքաղաքը **Սիսն** էր, իսկ Այասը, Տարսոնը և ծովափնյա մյուս քաղաքները միջազգային առևտրի կենտրոններ էին: Այստեղ առևտուր էին անում տասնյակ երկրներից եկած տարբեր ազգերի մարդիկ՝ հույներ, իտալացիներ, ասորիներ, հրեաներ:

Կիլիկիայի հայոց թագավորության պետական լեզուն հայե-

Լամբրոնի ամրոցը Կիլիկիայում

¹ Խաչակրաց շարժումը սկսվել է 11-րդ դարի վերջում՝ Հռոմի պապի նախաձեռնությամբ: Շարժման մասնակից եվրոպացի խաչակիր ասպետները Արևելքում հիմնադրեցին մի շարք պետություններ, որոնցից էին Երուսաղեմի և Կիպրոսի թագավորությունները, Կիլիկիային սահմանակից Անտիոքի դքսությունը:

րենն էր: Կիլիկիայի հայերը միաժամանակ հաղորդակցվում էին նաև ֆրանսերեն, հունարեն և այլ լեզուներով: Քաղաքների բնակիչներն անգամ հագուստով ու սովորույթներով սկսել էին նմանվել եվրոպացիներին: Ձգտումը դեպի Եվրոպա, դեպի Արևմուտք շատերին էր հրապուրում, բայց քիչ չէին նաև դրա հակառակորդները:

Թորոս Ռոսլին

Թորոս Ռոսլին, «Ավետում»

Միջերկրական ծովի ափին գտնվող Հայկական Կիլիկիայում շատ մանրանկարիչներ են եղել, բայց նրանց մեջ ամենանշանավորը Թորոս Ռոսլինն էր: Նա գրքեր էր ընդօրինակում և դրանք պատկերազարդում նրբին արվեստով: Նրա զարդարած մագաղաթյա ձեռագրերը ապշեցնում ու հիացնում էին դիտողին: Ռոսլինի մասին ասում էին, թե յուրաքանչյուր էջի վրա մի տաճար է մանրակերտում:

Ձեռագրեր զարդարելու խնդրանքով Թորոս Ռոսլինին էին դիմում Կիլիկյան Հայաստանի նշանավոր շատ իշխաններ: Նրան դիմել է նաև կաթողիկոս

Կոստանդինը, որը Լևոն թագավորի դաստիարակն էր և համայն Կիլիկիայում արվեստի մեծ հովանավորի անուն էր վաստակել: 1250թ. Թորոս Ռոսլինը նկարել էր արքայազն Լևոնին, որն այն ժամանակ 14 տարեկան էր: Նրան պատվերներ էին տալիս նաև Հայկական Կիլիկիայի հարևան երկրների երևելի մարդիկ:

Բազմաթիվ գրքեր է պատկերազարդել Թորոս Ռոսլինը, բայց դրանցից մեզ հասած միայն յոթի վրա կա նրա ստորագրությունը: Այդ յոթից միայն մեկն է պահվում է Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Մյուսները Երուսաղեմում են, Ստամբուլում (Կոստանդնուպոլիս) և այլ քաղաքներում:

Հեթումյաններ

Լևոն II-ից հետո գահը ժառանգեց նրա դեռատի դուստրը՝ **Զաբելը**: 1226 թ. Զաբելն ամուսնացավ Կիլիկիայի ազդեցիկ տոհմերից մեկի ներկայացուցիչ, պատանի **Հեթում** իշխանի հետ: Դրանից հետո Հեթումը Կիլիկիայի հայ իշխանների համաձայնությամբ հռչակվեց Հայոց թագավոր: Հեթում I-ը դարձավ Կիլիկյան Հայաստանի **Հեթումյան արքայատոհմի** հիմնադիրը:

Հեթում I-ի և նրան հաջորդած որդու՝ Լևոն III-ի օրոք Կիլիկյան Հայաստանը խաղաղ և բարգավաճ կյանքով էր ապրում: Սակայն նրանց ժառանգների օրոք, 13-րդ դարի վերջերից սկսած, երկիրը պարբերաբար ենթարկվում էր Եգիպտոսի սուլթանության և այլ պետությունների հարձակումներին: Մինչև 14-րդ դարի վերջերը Կիլիկիան կարողանում էր դիմագրավել այդ հարձակումներին:

1375 թ., այնուամենայնիվ, հզորացած Եգիպտոսի սուլթանության և շրջակա մահմեդական պետությունների զորքերին հաջողվեց գրավել Սիս մայրաքաղաքը: Կիլիկիայի հայությունը, սակայն, շարունակեց պայքարը: Այդ պայքարի գլուխ կանգնեց Կիլիկիայի վերջին թագավորներից մեկի թոռը՝ Կոստանդին զորավարը: Նա շուրջ հիսուն տարի փորձում էր վերականգնել Հայոց թագավորությունը: Այնուհետև մի շարք իշխանական տներ ամրացան Զեյթուն, Հաճըն, Մարաշ և այլ բերդաքաղաքներում և իրենց կիսանկախ գոյությունը կարողացան պահպանել մինչև 19-րդ դարը:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Սմբատ Սպարապետ

Դեռ շատ երիտասարդ տարիքում դառնալով կիլիկյան զորքի հրամանատար, Սմբատ Սպարապետը (Գունդատաբլը) մինչև կյանքի վերջը գլխավորեց հայոց զորաբանակը: Իր երկրում խաղաղությունը տևական դարձնելու համար շատ անգամ ստիպված է եղել հեռավոր ճամփորդությունների ելնել՝ բանակցություններ վարելու այլ երկրների տիրակալների հետ: Իր հաղթանակներով հռչակված զորապետին, դիվանագետին, պատմագրին, իրավագետին, բանաստեղծին, մի քանի լեզուներ տիրապետողին բարձր էին գնահատում թե՛ եվրոպացիները, թե՛ մոնղոլները:

Սմբատ Սպարապետը հայտնի էր որպես արվեստների երկրպագու, հայտնի է նաև, որ նա պատվիրել է սքանչելի նկարազարդված ավետարաններ: Հաղթական յուրաքանչյուր ճակատամարտից հետո Սմբատ Գունդատաբլը վերադառնում էր Սիս ու հրավիրում մտավորական և շնորհալի մարդկանց՝ բանաստեղծների, փիլիսոփաների, նկարիչների, բժիշկների, ճարտարապետների, տիեզերագետների, ճարտասանների: Շատերն այստեղ էին գալիս իրենց գիտական աշխատություններով, բանաստեղծություններով կամ գրքերի նկարազարդումներով: Այստեղ կարելի էր հանդիպել գիտնականների և արվեստագետների, դեսպանորդների և վաճառականների, գեղանկարչության գիտականների, համբավ վայելող վիճաբանողների:

Նա, ով ինչ-որ բան էր պատմում կամ առարկում մյուսներին, բարձրանում էր ամբիոն՝ շարքերով դրված բազկաթոռների դիմաց: Ամբիոնի երկու կողմերում թիկնաթոռներ կային՝ տանտիրոջ և ամենատերևելի հյուրերի համար: Շատ հաճախ այստեղ էր նստում ինքը՝ Հեթում արքան:

Սմբատ Սպարապետը զոհվեց 68 տարեկան հասակում, եգիպտական սուլթանի հետ մարտի ժամանակ: Նա արժանապատիվ կյանք ապրեց ու զոհվեց իսկական տղամարդու պես:

Ըստ Թեման Զուրաբյանի «Թորոս Ռոսլին» գրքի

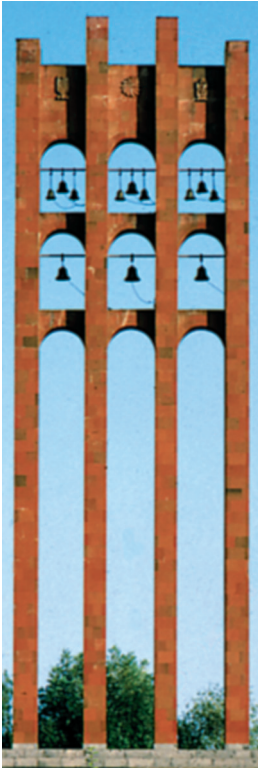

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ և ո՞ւմ կողմից հիմնադրվեց Կիլիկիայի հայոց պետությունը:
2. Երբ և ո՞ր քաղաքում տեղի ունեցավ Լևոն II-ի թագադրությունը:
3. Համառոտ ներկայացրե՞ք Կիլիկյան Հայաստանը Լևոն II-ի օրոք:
4. Ի՞նչ իրավիճակում էր Կիլիկիան Լևոն III-ից հետո:
5. Երբ անկում ապրեց Կիլիկիայի հայոց թագավորությունը: Ո՞վ գլխավորեց Կիլիկիայի հայության պայքարը դրանից հետո:

ԴԱՍ 18

ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ

Նախորդ դասերին մենք ծանոթացանք հայոց պետականության անցած ճանապարհին: Մենք իմացանք, որ հայերը շատ վաղ ժամանակներում ստեղծեցին իրենց պետականությունը: Սեփական պետությունն առաջին հերթին անհրաժեշտ էր օտար վտանգից պաշտպանվելու համար: **Հայրենի երկրի պաշտպանությանն ու հզորացմանն էին ուղղված հայոց հզոր արքաների ջանքերը:** Եղել են նաև ժամանակներ, երբ պետություն չենք ունեցել: Չնայած դրան, ժողովուրդը երբեք չի կորցրել հույսը և ամեն ինչ արել է անկախ պետականության վերականգնման համար: Այդ ջանքերը զուր չանցան և 20-րդ դարի սկզբներին վերջապես հաջողությամբ պսակվեցին: **1918 թ. մայիսին ավելի քան 500-ամյա ընդմիջումից հետո կրկին վերականգնվեց հայոց անկախ պետականությունը:**

Վերհիշեք, թե երբ հիմնադրվեց Կիլիկիայի հայոց պետությունը, երբ հասավ թագավորության աստիճանի և մինչև երբ գոյատևեց:

1918 թվականից մինչև մեր օրերն ընկած հարյուր տարուց էլ պակաս ժամանակաշրջանում Հայաստանը երեք հանրապետություն է ունեցել. Հայաստանի առաջին հանրապետությունը (1918-1920 թթ.), Խորհրդային Հայաստանը (1920-1991 թթ.) և, 1991 թ. սկսած, մեր նոր պետականությունը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը, որի քաղաքացիներն ենք բոլորս:

Հայաստանի առաջին հանրապետությունը (1918-1920 թթ.)

1918 թ. մայիսի 28-ին հռչակվեց Հայաստանի Հանրապետությունը: Նորաստեղծ պետականության կառուցումը պետք

է սկսվեր իշխանության մարմինների ստեղծումից: Երկարատև նախապատրաստական աշխատանքի արդյունքում ձևավորվեց հանրապետության բարձրագույն օրենսդիր մարմինը՝ **Հայաստանի խորհուրդը:**

Ձևավորվեց նաև Հայաստանի նորակախ հանրապետության կառավարությունը: Կառավարությունը կազմված էր վեց նախարարից, որոնց թվում էր Հայաստանի առաջին հանրապետության հիմնադիր և նշանավոր պետական գործիչ **Արամ Մանուկյանը:** Կառավարության առաջին նախագահը (վարչապետը) Հովհաննես Քաջազնունին էր: Հայաստանի խորհրդի առաջին նիստը տեղի ունեցավ 1918 թ. օգոստոսի 1-ին, Երևանում:

Հայոց պետականության ամրապնդման ճանապարհին կարևոր քայլ էր Անկախ և Միացյալ Հայաստանի հռչակումը: 1919 թ. մայիսի 28-ին Հայաստանի խորհրդի հանդիսավոր նիստում հանրապետության կառավարությունը հայտարարեց Անկախ և Միացյալ Հայաստանի հռչակման մասին: Հռչակելով այն՝ կառավարությունը նպատակ ուներ վերականգնել Հայաստանի ամբողջությունը՝ կատարելով հայ ժողովրդի միահամուռ կամքն ու ցանկությունը:

Հանրապետությունն ուներ իր պետական խորհրդանիշերը: 1918 թ. Հայաստանի ազգային դրոշ հաստատվեց եռագույնը՝ կարմիր, կապույտ և նարնջագույն հորիզոնական շերտերով: 1920 թ. հուլիսին կառավարությունը հաստատեց ՀՀ զինանշանը, որի հեղինակներն էին ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանը և նկարիչ Հակոբ Կոջոյանը: Օրհներգ դարձավ Միքայել Նալբանդյանի խոսքերով ստեղծված «Մեր հայրենիք» երգը: Սահմանվեցին նաև ազգային պետական տոներ և բարձրագույն պետական պարգևներ, շքանշաններ:

Հայաստանի Հանրապետությունը դիվանագիտական կապեր ուներ Պարսկաստանի, Վրաստանի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի, Ճապոնիայի և այլ պետությունների հետ:

Այսպիսով, Հայաստանի Հանրապետությունը կազմակերպված և այլ երկրների կողմից ճանաչված պետություն էր:

Հայաստանի Հանրապետությունը գոյություն ունեցավ երկուսուկես տարի: Հայտնվելով ծանր իրավիճակում՝ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի առաջին հանրապետության վերջին կառավարությունը իշխանությունը կամովին հանձնեց Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեին: Հայաստանը հռչակվեց Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն:

Խորհրդային Հայաստան (1920-1991 թթ.)

Հայաստանի երկրորդ հանրապետությունը՝ Խորհրդային Հայաստանը, գոյություն ունեցավ շուրջ 70 տարի: Այդ ընթացքում հանրապետությունն ուներ իր սահմանադրությունը, դրոշը, զինանշանը, օրհներգը և պետականության այլ խորհրդանիշեր: Սակայն Հայաստանը անկախ պետականություն չունեց: Երկրի կյանքին վերաբերող բոլոր կարևորագույն հարցերը լուծվում էին Միսկվայում, որը սկզբում Խորհրդային Ռուսաստանի, իսկ հետո միաժամանակ նաև Խորհրդային Միության մայրաքաղաքն էր:

Խորհրդային
Հայաստանի
զինանշանը

Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը, այսինքն՝ օրենսդիր մարմինը, որևէ ինքնուրույնություն չունեց, և նրա կողմից ընդունված օրենքները չէին տարբերվում Խորհրդային Միության համանման օրենքներից: Կառավարությունը նույնպես բոլոր կարևոր հարցերը անպայման համաձայնեցնում էր ԽՍՀՄ կառավարության հետ:

Չնայած դրան՝ խորհրդային տարիներին Հայաստանն ունեցել է տնտեսական, գիտական և մշակութային զարգացում, կառուցվել են բազմաթիվ գործարաններ, բնակելի շենքեր, դպրոցներ, կրթական և մշակութային այլ հաստատություններ:

Խորհրդային Հայաստանի ղեկավար շատ գործիչներ ձգտել են զարգացնել Հայաստանը, նպաստել տնտեսության, գիտության, ազգային մշակույթի ծաղկմանը:

Այդպիսի գործիչներ էին Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, Աղասի Խանջյանը, Յակով Ջարոբյանը և ուրիշներ:

Հայաստանի Հանրապետություն

1980-ական թթ. երկրորդ կեսին Խորհրդային Միությունում սկիզբ առան տարբեր ազգերի զանգվածային շարժումներ:

1988 թ. փետրվարին Լեռնային Ղարաբաղում և Հայաստանում սկիզբ առավ համաժողովրդական պայքար Արցախի ազատության համար:

Խորհրդային Միության ղեկավարությունը ձգտում էր ճնշել շարժումը, որն ի վերջո դարձավ պայքար Նաև Հայաստանի անկախության համար: 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին տեղի ունեցած հանրաքվեով Հայաստանի բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը կողմ քվեարկեց անկախությանը՝ կրկին հաստատելով անկախ պետականություն ունենալու համազգային ձգտումը:

Հայաստանի Ազգային ժողովի շենքը

Հայաստանի երրորդ հանրապետությունը պիտի հաղթահարեր բազմաթիվ դժվարություններ: Դրանք զինված բախումներն էին Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմաններին, Ադրբեջանից հարյուր հազարավոր փախստականների առկայությունը և այլ հիմնախնդիրներ: Չնայած այդ ամենին, հայ ժողովուրդը կարողացավ հաղթահարել դժվարությունների ամենածանր փուլը և նոր պետակա-

Նույն կառուցման առաջին քայլերն անել: Հայաստանն ընդունեց սահմանադրություն, ձևավորեց խորհրդարան, որը սկզբում կոչվում էր Գերագույն խորհուրդ, իսկ հետո՝ **Ազգային ժողով**: 1991 թ. սահմանվեց նախագահական կառավարում: Պատմության մեջ առաջին անգամ մենք ընտրեցինք **Հանրապետության նախագահ**: Փոխվեց նաև երկրի տարածքային կառավարումը. հանրապետությունը բաժանվեց մարզերի և համայնքների:

1988 թվականի համաժողովրդական ցույցերից մեկը

Անկախության տարիների ամենակարևոր ձեռքբերումներից մեկը **ազգային բանակի** ստեղծումն էր: Ուժեղ ու մարտունակ բանակը հայրենիքի սահմանների անվտանգության և տարածքային ամբողջականության երաշխավորն է:

Հայաստանի Հանրապետությունը անկախ պետականություն ունենալու հայ ազգի դարավոր իղձերի իրականացումն է, և այն պահպանելն ու զարգացնելը մեզանից յուրաքանչյուրի սրբազան պարտքն է:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ է մայիսի 28-ը մեզ համար տոնական օր: Ի՞նչ կարևոր պատմական իրադարձություն է տեղի ունեցել այդ օրը: Ո՞ր թվականին:
2. Ինչպե՞ս էր կոչվում Հայաստանի առաջին հանրապետության օրենսդիր մարմինը: Երբ սկսեց այն իր աշխատանքը:
3. Ի՞նչ հայտարարություն արեց Հայաստանի առաջին հանրապետության կառավարությունը անկախության առաջին տարելիցի օրը: Ձեր կարծիքով, ինչո՞վ էր այն կարևոր:
4. Մինչև ե՞րբ գոյություն ունեցավ Հայաստանի առաջին հանրապետությունը: Ո՞ւմ և ի՞նչ ձևով փոխանցվեց իշխանությունը:
5. Խորհրդային Հայաստանը ԽՍՀՄ կազմում գտնվող 15 հանրապետություններից մեկն էր: Արդյո՞ք դա նշանակում է, որ Հայաստանը ինքնուրույն պետություն էր: Հիմնավորե՞ք ձեր պատասխանը:
6. 1991 թ. տեղի ունեցած դժբախտ դարձությանը կրկին հաստատվեց Հայաստանի անկախությունը: Ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան դրանից հետո երկրի կառավարման բնագավառում:

ԴԱՍ 19

ԿՐԿՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հարցեր և առաջադրանքներ «Մեր երկիրը», «Իմ լեզուն, իմ հավատը, իմ եկեղեցին», «Պատմություններ մեր հայրենիքի մասին» գլուխների վերաբերյալ

1. Բնութագրե՞ք Հայկական լեռնաշխարհի նշանավոր լեռները, գետերը, լճերը, բուսական և կենդանական աշխարհը:
2. «Տեղանուն – օբյեկտ» սկզբունքով կազմե՞ք զույգեր.
Օրինակ՝ Մասիս – լեռ
Նեմրոս, լեռներ, Արևելապոնտական, Սևան, բույս, գետ, Արածանի, Վանա, Արաքս, Ծաղկանց, դաշտ, լիճ, Արարատյան, քարայծ, հաճարենի, կենդանի:
3. Ինչո՞ւ է Հայկական լեռնաշխարհը համարվում հայ ժողովրդի բնօրրանը:
4. Ներկայացրե՞ք Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունների բնության, բնակչության և տնտեսության հիմնական առանձնահատկությունները:
5. Ինչո՞ւ են մարդիկ կարևորում իրենց ծննդավայրը, նրա հետ կապված հուշերը:
6. Ի՞նչ գիտե՞ք հայոց լեզվի մասին. մեր լեզուն անցյալում և հիմա, արևելահայերեն և արևմտահայերեն, բարբառներ:
7. Հայ ժողովրդական առասպելներ. ինչպե՞ս են դրանք մեզ հասել, առասպելական դիցաբանություններն են ձեռք հարազատ, ներկայացրե՞ք որևէ առասպել:
8. Թվարկե՞ք հայոց արքայատոհմերը, նշե՞ք մի քանի հզոր արքաների անուններ:
9. Ներկայիս Հայաստանում ի՞նչ բնակավայրեր, կառույցներ, շինություններ են կապված հայոց արքայատոհմերի և արքաների անվան հետ:
10. Ի՞նչ դեր են կատարել Արտաշես I-ը և Տիգրան Մեծը մեր ժողովրդի կյանքում:

11. Ինչ նշանավոր իրադարձություններ են տեղի ունեցել հայոց երկրում Արշակունյաց և Բագրատունյաց արքայատոհմերի գահակալության օրոք:
12. Կիլիկյան Հայաստանի պատմության ինչ հետաքրքիր իրադարձություններ և կյանքի առանձնահատուկ կողմեր կարող եք ներկայացնել:
13. Ինչ գիտեք Հայաստանի երեք հանրապետությունների մասին:

Սարգսյան պարկի հուշահամալիրը

ԴԱՍ 20

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԱՆՑՅԱԼՆ ՈՒ ՆԵՐԿԱՆ

Հայ ժողովրդի, նրա մշակույթի մասին խոսելիս հաճախ լսում ենք. հայ մշակույթը գալիս է դարերի խորքից, կամ՝ մենք՝ հայերս, ունենք հարուստ մշակույթ:

Իսկ ինչ է մշակույթը: Այս հարցին պատասխանելու համար եկեք հիշենք, թե ինչ զգացողություն ենք ունենում, երբ հանկարծ մեր ձեռքն է ընկնում որևէ հին լուսանկար: Եթե դա մեկնումեկիս փոքր տարիքի լուսանկարն է, բնականաբար հետաքրքրությամբ նայում ենք: Նույնքան հետաքրքիր են նաև մեր ծնողների, պապիկների ու տատիկների լուսանկարները: Բայց ինչն է մեզ գրավում, երբ նայում ենք բոլորովին անծանոթ, ասենք՝ հարյուր տարի առաջ ապրած մարդկանց նկարները: Մեզ դա հետաքրքրում է, որովհետև արտացոլում է անցյալի մարդկանց սանրվածքը, հագուստը և այլն: Մենք կարծես փորձում ենք հասկանալ այդ մարդկանց, իմանալ նրանց մասին: Նույն կերպ մեզ հետաքրքրում են անցյալում ստեղծված այլ իրեր, նյութական (կամուրջ, տուն, կավե կճուճ, հագուստ և այլն) և հոգևոր (գիրք, նկար, երգ, քանդակ և այլն) արժեքները: Այդպիսի զգացողություն մենք ունենում ենք հատկապես թանգարաններում: Այնտեղ պահվող յուրաքանչյուր իր մշակութային արժեք է: Բայց միշտ չէ, որ մշակութային արժեքները պահվում են թանգարաններում: Օրինակ, այդպիսի արժեքներ են երգը, երաժշտությունը, բանասիրությունը, գրականությունը: Դրանք ժողովրդի հոգևոր արժեքներն են, որոնք ստեղծվում են տարբեր ժամանակներում, տարբեր սերունդների կողմից և մի տեսակ կապող օղակ են հանդիսանում տարբեր ժամանակներում ապրած մարդկանց միջև: Օրինակ, մեզ բոլորիս էլ հետաքրքիր է, թե ինչ երգեր են երգել, ինչ գրքեր են կարդացել, ինչ զարդեր են կրել անցյալ ժամանակներում: Այդ բոլոր արժեքները ստեղծվել են, որպեսզի բանաստեղծության, երգի կամ

քանդակի լեզվով իրենց ժամանակակիցներին հաղորդեն մտքեր, տեսակետներ, գաղափարներ, որոնք այսօր էլ չեն կորցրել իրենց նշանակությունը: Օրինակ, դարեր առաջ ստեղծված հայ բանաստեղծների տաղերը, որոնք պատմում են սիրո, հայրենիքի, ազնվության մասին, այսօր էլ թարմ են, հետաքրքիր: Եվ դեռ երկար ժամանակ կպահպանվեն որպես այդպիսիք: Իսկական մշակութային արժեքները երբեք չեն հնանում:

Հայ ժողովրդի մշակույթի պատմության մեջ իր մեծագույն տեղն ունի բանահյուսությունը: Այն ժողովրդի բանավոր ստեղծագործությունն է, այսինքն՝ բանահյուսության հեղինակը ժողովուրդն է: Նա պարզ, հասկանալի լեզվով հորինել և պատմել է իր կյանքում տեղի ունեցած տարբեր իրադարձությունների՝ ուրախության, վշտի, պայքարի, հաղթանակների ու պարտությունների մասին: Դարերի ընթացքում

ձևավորվել է ժողովրդական բանահյուսության կարևոր տեսակներից մեկը՝ **էպոսը**: Այս կամ այն ժողովրդին կարելի է ճանաչել նրա էպոսով, քանի որ այնտեղ արտացոլվում են ազգային բնավորության գծերը, ոգին, նկարագիրը: Հայ մեծ գրող Հովհաննես Թումանյանը այսպես է ասել մեր էպոսի մասին. «Ահա հայ ժողովուրդը՝ խտրացած իր ազգային էպոսի՝ Սասունցի Դավիթի մեջ»:

Հայ ժողովրդի ազգային էպոսը կոչվում է «Սասնա ծռեր» կամ «Սասունցի Դավիթ»: Այն մեր ժողովուրդը սկսել է հյուսել շատ հին ժամանակներում: Ոչ ոք չի կարող ձշգրիտ ասել, թե երբ է ստեղծվել էպոսը: Այն հորինվել է շատ հին ժամանակներում և տարածվել ասացողների միջոցով: Դրանք այն մարդիկ են, որոնք գիտեն շատ երգեր, պատմություններ, որ լսել են իրենց պապերից և կարողանում են մեծ վարպետությամբ պատմել կամ արտասանել: Հետագայում, 19-րդ դարից սկսած, բանահավաքները¹ սկսեցին գրի առնել էպոսը: Առաջին անգամ այն գրի առավ հայ

¹ Բանահավաքները այն մարդիկ են, որոնք, շրջելով քաղաքից քաղաք, գյուղից գյուղ, գրի են առնում այն ամենը, ինչ լսում են ասացողներից:

անվանի բանահավաք Գարեգին Սրվանձտյանցը, որի շնորհիվ պահպանվել և մեզ են հասել ոչ միայն էպոսը, այլև ժողովրդական բանահյուսության շատ նմուշներ:

«Սասնա ծռեր» էպոսը վառ կերպով պատկերում է մեր ժողովրդի բնավորության հիմնական գծերը: Առաջին հերթին դա **հեռուությունն** է: Բոլոր հերոսները՝ Սանասարը, Մեծ Մհերը, Դավիթը, Փոքր Մհերը, քաջ են, անվախ, կարող են դիմանալ ամենատարբեր փորձությունների և դժվարությունների: Նրանք բոլորը ծառայում են հայրենիքին ու ժողովրդին: Հայրենի հողը պաշտպանելու համար պատրաստ են ամենահերոսական արարքների: Դավիթն, օրինակ, հաղթելով իր թշնամուն՝ Մելիքին, ոչնչացնում է նրան, սակայն զորքին տուն է ուղարկում, բայցև՝ զգուշացնում:

*Բայց թե մին էլ զենք ու զոռով
Վեր եք կացել դուք մեզ վրա,
Հորում լինի քառսուն գազ խոր
Թե ջաղացի քարի տակին, –
Կելնեն ձեր դեմ, ինչպես էսօր,
Սասնա Դավիթ, Թուր Կեծակին:*

Մեր էպոսի հերոսները նաև անսահման **քարի ու մեծահոգի են, շիտակ ու վեհանձն**: Դա հատկապես լավ է երևում էպոսի այն տեսարանում, երբ Դավիթը մեծահոգաբար զիջում է Մելիքին առաջին հարվածի իրավունքը. նա իր առաջին երկու զարկերը զիջում է Մելիքի մորն ու քրոջը, քանի որ վերջիններս իրեն պահել ու խնամել են: Դավիթն իր ժողովրդի նման երախտագետ է, այսինքն երբեք չի մոռանում նրանց, ովքեր իրեն լավություն են արել:

Երբ ասում ենք Սասունցի Դավիթ, հասկանում ենք հայ ժողովուրդ, ճիշտ այնպես, ինչպես երբ ասում ենք Աքիլլես, հասկանում ենք հույն ժողովուրդ, երբ ասում ենք Իլյա Մուրոմեց, հասկանում ենք ռուս ժողովուրդ և այլն:

Գ. Գրիգորյան

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞վ են մեզ հետաքրքրում անցյալի մշակութային արժեքները:
2. Երբևէ տեսել եք որևէ հին լուսանկար. ի՞նչ զգացողություններ եք ունեցել:
3. Ի՞նչն է, ձեր կարծիքով, մշակութային արժեքների մշտապես հետաքրքիր մնալու գաղտնիքը:
4. Ի՞նչ է բանահյուսությունը:
5. Ո՞րն է հայ ժողովրդի էպոսը:
6. Ի՞նչ կապ կա ժողովրդի և նրա էպոսի միջև:
7. Բնավորության ի՞նչ գծեր ունեն մեր էպոսի հերոսները:

Սասունցի Դավթի արձանը Երևանում

ԴԱՍ 21

ՄԵՏՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ԵՎ ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՎ

Գրերի գյուտ: Ոսկեդար: Մշակութային հզոր շարժում

Մեր ժողովրդի անցած պատմական ուղու մի շատ կարևոր հատվածն է 5-րդ դարը, որն անվանում են Ոսկեդար: Հենց այս դարում տեղի ունեցան հայոց պատմության մեջ վիթխարի նշանակություն ունեցող դեպքեր: Առաջին հերթին դա **հայոց**

գրերի գյուտն էր: Հայոց գրերի ստեղծողը Մեսրոպ Մաշտոցն է: Մաշտոցի անունն ու գործը սրբություն է ամեն մի հայի համար: Իր գործում Մաշտոցը միայնակ չէր. նրա անբաժան համախոհն ու ընկերն էր հայոց կաթողիկոսը՝ Սահակ Պարթևը, իսկ մեծ հովանավորն ու օժանդակողը հայոց արքան էր՝ Վռամշապուհը:

Մեսրոպն իր առաջին իսկ քայլերից մի հզոր և հեղինակավոր աջակից ու հովանավոր ուներ: Դա Վռամշապուհ թագավորն էր:

Վռամշապուհը նախավերջինն էր Արշակունի թագավորների մեջ: Կարծես բնազդով նա զգում էր, որ ժողովրդին պետք է տալ ապրելու, գոյատևելու մի այնպիսի միջոց, որ խախուտ չէ գահերի պես, քանի որ ապրում է սրտերի և մտքերի մեջ: Եվ նա իր իշխանությունն ու ամբողջ բարի կամեցողությունը դնում է Մեսրոպի ու Սահակի տրամադրության տակ՝ բարի գործը հաջողեցնելու համար:

Վռամշապուհը լսել էր, որ Միջագետքում Դանիել անունով մի եպիսկոպոս կա, որ ունի հայերեն տառեր: Սահակի և Մեսրոպի խնդրանքով թագավորը մարդ է ուղարկում Դանիելի մոտ և բերել տալիս այդ տառերը: Սակայն փորձը ցույց է տալիս, որ դանիելյան տառերը անկատար են, և դրանցով չի կարելի լեզու ավանդել:

Ինքը՝ Մեսրոպը, ոչինչ չի կարողանում անել այդ դժվարության դեմ. անգոր էր և Սահակ կաթողիկոսը, և առհասարակ ոչ ոք մայրաքաղաքում չի կարողանում օգնել: Բայց Մեսրոպը կանգ չի առնում այդ անհաղթահարելի արգելքի առջև. եթե հաջողություն չկա տանը, պետք է այն որոնել դրսում:

Վերցնելով իր հետ մի քանի աշակերտներ՝ Մեսրոպը ուղևորվում է արտասահման: Վռամշապուհը և Սահակը ճանապարհ են դնում Նրան բարեմաղթություններով:

(Ըստ Լեոյի)

5-րդ դարի սկզբին՝ 405 թվականին, Մեսրոպ Մաշտոցին, Սահակ Պարթև կաթողիկոսին ու Վռամշապուհ թագավորին հաջողվեց իրականացնել այբուբենի ստեղծման կարևոր գործը: Այդ այբուբենն այնքան կատարյալ է, որ մենք՝ հայերս, այն գործածում ենք մինչև օրս:

*Մեր այբուբենը
Այբուբեն չէ սա՛
Բերդ է անմասրույց,
Գանձ է աննախա՛.
Դու՛ն է փրկության,
Ե՛լք, երբ հույս չկա,
Ջարթոնքի նախա՛:*

*Էությունն է մեր,
Ընթացքն ու ուղին,
Թագ ու զորավա՛ր.
Ժողովող մի կանչ,
Իմաստուն խորհու՛րդ,
Լինելու հաս՛ր:*

Գևորգ Էմին

Նախորդ դասերից վերհիշե՛ք, թե զարգացման ինչ ուղի է անցել հայոց լեզուն:

Յուրաքանչյուր ժողովրդի կյանքում հսկայական դեր և նշանակություն ունի սեփական գրի գոյությունը: Դա ազգի գոյատևման կարևոր նախապայման է: Գրի միջոցով են ստեղծվում, պահպանվում ու սերունդներին փոխանցվում պատմական, մշակութային և այլ արժեքներ:

Ամեն տարի Հայ եկեղեցին նշում է Սուրբ Թարգմանիչներին նվիրված տոնը (Թարգմանչաց տոն): Սուրբ Թարգմանիչներին նվիրված տոնը նշվում է հոկտեմբերի 3-ից նոյեմբերի 7-ը ընկած ժամանակահատվածում:

Թարգմանիչ են անվանվել Սահակ Պարթև հայրապետը, Մեսրոպ Մաշտոցը, նրանց անմիջապես աշակերտած շուրջ 100 սաները, ինչպես նաև նրանց աշակերտների աշակերտները, ովքեր կոչվել են «կրտսեր թարգմանիչներ»: «Թարգմանիչ» նշանակել է նաև մեկնիչ, բացատրող:

Հորինելով հայկական տառերը՝ Մեսրոպ Մաշտոցը իր աշակերտների հետ թարգմանության առաջին փորձն է անում: Թարգմանված առաջին նախադասությունը Աստվածաշնչի Առակաց գրքից էր. «Ճանաչել զիմաստություն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ» (Ճանաչել իմաստությունը և խրատը, իմանալ հանճարի խոսքերը):

Սա նաև առաջին հայ Ուսուցչի գրավոր պատգամն է իր աշակերտներին ու սերունդներին:

Մինչև Մաշտոցը մեր ժողովուրդը գրավոր խոսքում օգտագործում էր հունարեն, պարսկերեն, ասորերեն լեզուները:

Սահակ Պարթև և Մեսրոպ Մաշտոց

Մաշտոցյան այբուբենի ստեղծումից հետո սկիզբ առավ մի հզոր շարժում, որն ընդունված է անվանել Թարգմանչաց կամ Թարգմանական շարժում:

Այդ շարժման գլուխ կանգնած էին մեր գրականության երկու մեծ այրերը՝ Սահակ Պարթևն ու Մեսրոպ Մաշտոցը:

Նրանք իրենց աշակերտների հետ թարգմանեցին բազմաթիվ գրքեր: Հայտնի է, որ առաջինը թարգմանվեց Աստվածաշունչը: Հետագայում թարգմանվեցին շատ այլ գրքեր:

Թարգմանչական շարժումից սկիզբ առավ նաև հայ ինքնուրույն գրականությունը: Սա նշանակում է, որ հայոց լեզվով գրվեցին ինքնուրույն ստեղծագործություններ. դրանք հիմնականում հայոց պատմությունը ներկայացնող մատյաններ էին: Այս շրջանում ստեղծվեցին Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Կորյունի, Եղիշեի, Ղազար Փարպեցու և, իհարկե, Մովսես Խորենացու պատմությունները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ են 5-րդ դարն անվանում Ոսկեդար:
2. Ի՞նչ կարևոր իրադարձություններ տեղի ունեցան 5-րդ դարում:
3. Հանրագիտարանից կամ այլ լրացուցիչ աղբյուրներից տեղեկություններ գտիր Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի մասին:
4. Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ է ժողովրդին անհրաժեշտ սեփական գիր ունենալ:
5. Ի՞նչ փողոցներ, դպրոցներ և այլ հաստատություններ գիտեք, որոնք կրում են Մաշտոցի անունը:
6. Շարունակե՛ք հետևյալ միտքը.
Մեսրոպ Մաշտոցի կատարած գործն անգնահատելի է, քանի որ...

Խորենացին որպես Պատմահայր և ազգային մշակույթի խոշոր ներկայացուցիչ

Մովսես Խորենացին բացառիկ ու հանձարեղ անուն է հայոց պատմության մեջ: Նրան անվանում են Պատմահայր, Քերթողահայր¹, փիլիսոփա: Նա սերունդներին է թողել ազգի պատմությունը՝ սկսելով անհիշելի ժամանակներից, առասպելական պատմություններից մինչև իր ապրած ժամանակաշրջանը՝ 5-րդ դարը: Նրանից առաջ որևէ մեկն այսպիսի պատմություն

չէր գրել: Ընդունված է համարել, որ Խորենացին հայերին տվեց իրենց ծննդյան վկայականը: Նա բացատրեց, թե ովքեր են հայերը, ինչ ծագում ունեն, որտեղից են գալիս:

Ինչպես մի թռչուն այս ու այն տեղից հավաքելով մի ծեղ, մի տերև, մի սեգ, մի փետուր, միակ իր կտուցի օգնությամբ հյուսում է բույն ձագուկների համար, այնպես էլ Խորենացին զանազան կցկտուր, անկապ, ավելի կամ պակաս հավանական տեղեկություններ այստեղից-այնտեղից հավաքելով, իր հմտության ու տաղանդի շնորհիվ կցկցել, միացրել, հարմարեցրել է իրար այդ նյութերը և ստեղծել է իր հոյակապ պատմագրական շենքը իր ազգի համար:

Սրբեփան Մալխասյանց

Խորենացին իր ժամանակակիցներին և հետագա սերունդներին ցույց տվեց, որ հայերը ծագում են Նոյի որդիներից, այսինքն աստվածաշնչյան ազգ են: Դրանով իսկ Պատմահայրը հայ ժողովրդին դասեց ժամանակի քաղաքակիրթ ազգերի շարքը՝ միաժամանակ չկտրելով նրան իր դարավոր արմատներից (Հայկ, Արամ, Արա): Հայոց անցյալը հերոսական շատ էջեր ուներ: Խորենացին ցանկանում էր, որ իր հայրենակիցները լավ իմանան 1 Քերթողահայր – բանաստեծների, գրողների մեջ երևելին՝ ամենանշանավորը:

իրենց ազգի փառավոր անցյալը, հպարտանան իրենց հերոսներով և շարունակեն նախնիների արժանավոր գործերը:

Մովսես Խորենացին մեծ **հայրենասեր էր**: Նրա համար ամենամեծ երջանկությունը **փառավոր, անկախ, հզոր հայրենիք** ունենալն էր: **Իսկ հայրենիքին ծառայելը, այն շենացնելը** մարդկային ամենամեծ առաքելությունն է: Նա իր մատյանով հենց այս էր ցանկանում ուսուցանել ապագա սերունդներին:

Մովսես Խորենացու կենսագրության մասին որոշ տեղեկություններ մեզ հասել են շնորհիվ նրա «Հայոց պատմության»: Այդ տեղեկություններից էլ իմանում ենք, որ Մովսես Խորենացին եղել է Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտներից և նրանց կողմից ուղարկվել Ալեքսանդրիա՝ ուսում ստանալու: Ալեքսանդրիայում ապագա Պատմահայրը սովորում է մի շարք գիտություններ: Փայլուն կրթությունը հնարավորություն է տալիս նրան դառնալու իր ժամանակի կրթված և բազմակողմանի զարգացած գործիչներից մեկը:

Հայրենասեր պատմիչը հասկանում էր, որ հայ ազգի գոյատևման համար անհրաժեշտ են միաբանություն, համերաշխություն, ազգասեր թագավորներ, աշխատասեր ու ստեղծագործ ժողովուրդ:

...Թեպետ մենք փոքր ածու՛ւ ենք և շատ սահմանափակ թվով և շատ անգամ օտար թագավորության տակ նվաճված, բայց և այնպես մեր աշխարհումն էլ քաջության շատ գործեր կան գործված՝ գրելու և հիշատակելու արժանի...

Մովսես Խորենացի

1 Ածու – մարգ, տնկարան, փխբ. փոքր երկիր՝ ժողովուրդ:

Խորենացու «Հայոց պատմությունը» այն մշակութային արժեքներից է, որոնք երբեք չեն հնանում:

Խորենացու մեջ կա ինչ-որ արտակարգ, զարմացնող և կախարդող մի բան... Խորենացին հետագա բոլոր սերունդներին մոտ հեղինակ է: Ըստ երևոյթին դա պետք է բացատրել խորաթափանց մտքով ու բացառիկ ներքնատեսությամբ, որոնք օգնել են նրան իր պատմության մեջ՝ դարերի փորձի վրա ստեղծել հայ ժողովրդի պատմական բախտի փիլիսոփայությունը և կռահումներ անել ոչ միայն անցյալի, այլ նաև գալիքի մասին:

Հ. Թամրազյան

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպե՞ս են անվանում Միվլետս Խորենացուն:
2. Ո՞րն է Խորենացու «Հայոց պատմության» առանձնահատկությունը:
3. Ի՞նչ գիտեք Խորենացու կենսագրության մասին:
4. Ո՞րն էր Խորենացու երազանքը, ինչպիսին էր նա ցանկանում տեսնել մեր ազգին:
5. Դուք ինչպիսին կուզենայիք տեսնել Հայաստանը տասը տարի հետո:

ԴԱՍ 23

ԴՎԻԹ ԱՆՀԱՂԹ ԵՎ ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ

Դավիթ Անհաղթ

Նախորդ դասերից մենք իմացանք, թե ինչ բարձր զարգացման ու ծաղկունքի հասավ հայ մշակույթը 5-րդ դարում:

Վերհիշեք 5-րդ դարի հայ պատմիչներին:

Այս ժամանակաշրջանում զարգացավ նաև գիտությունը, հատկապես՝ փիլիսոփայությունը: 5-6-րդ դարերի հայ փիլիսոփայական մտքի մեծագույն ներկայացուցիչը Դավիթ Անհաղթն է: Նրա անունը նույնացվում է նաև իմաստուն փիլիսոփա հասկացության հետ: «Անհաղթ» պատվավոր անունը նա ստացել է հունական քաղաքներում փիլիսոփայական բանավեճերի ժամանակ տարած հաղթանակների համար:

Դավիթ Անհաղթի կենսագրության մասին շատ քիչ բան է հայտնի. գիտենք միայն, որ նա ապրել և ստեղծագործել է 5-րդ դարի վերջերին և 6-րդ դարի սկզբներին: Հայտնի է նաև, որ Անհաղթը նույնպես եղել է Մաշտոցի աշակերտներից և ուսման ուղարկվել Հունաստան: Որպես տաղանդավոր փիլիսոփա՝ նա հայտնի էր ոչ միայն Հայոց աշխարհում, այլև նրա սահմաններից դուրս:

Հայ եկեղեցին Դավիթ Անհաղթին դասել է սրբերի շարքը:

Անանիա Շիրակացի

Անանիա Շիրակացին միջնադարյան հայ իրականության մեջ բնական գիտությունների ամենանշանավոր ներկայացուցիչն է: Նա ծնվել է 7-րդ դարի սկզբին Շիրակ գավառի Անի ավանում: Շիրակացու գիտական հայացքները ձևավորվել են Տրապիզոնում հույն գիտնական Տյուքիկոսի մոտ ուսանելու տարիներին: Վերադառնալով հայրենի գավառ՝ Շիրակացին բացում է դպրոց և մանկավարժական աշխատանքին զուգահեռ զբաղվում գիտական

գործունեությամբ: Շիրակացուց մեզ են հասել արժեքավոր աշխատանքներ՝ նվիրված մաթեմատիկային, աստղագիտությանը, օդերևութաբանությանը, պատմությանն ու աշխարհագրությանը:

Ականավոր գիտնականի ինքնատիպ թվաբանության դասագրքում, ինչպես ընդունված է եղել հայկական մատենագրության մեջ, թվանշանները տրվել են հայկական տառանիշերով.

Ա – 1	Ժ – 10	Ճ – 100	Ռ – 1000
Բ – 2	Ի – 20	Մ – 200	Ս – 2000
Գ – 3	Լ – 30	Յ – 300	Վ – 3000
Դ – 4	Խ – 40	Ն – 400	Տ – 4000
Ե – 5	Ծ – 50	Շ – 500	Ր – 5000
Զ – 6	Կ – 60	Ո – 600	Յ – 6000
Է – 7	Հ – 70	Չ – 700	Ի – 7000
Ը – 8	Ձ – 80	Պ – 800	Փ – 8000
Թ – 9	Ղ – 90	Ջ – 900	Բ – 9000

Այսպես, եթե ձեզնից որևէ մեկը ծնված լինի 1997 թ., ապա այդ տարեթիվը Շիրակացին կգրեր այսպես՝ ՌՁՂԷ: Նա Հայկական մեծ թվականության սկիզբ համարում է 552 թվականը: Երբ դուք 6-րդ դարից հետո ստեղծված որևէ պատմական հուշարձանի վրա վերոնշյալ աղյուսակի տառանիշերով փորձեք վերծանել դրա կառուցման թվականը, ապա պետք է ստացված թվին գումարեք 552:

Իր աշխատություններում Անանիա Շիրակացին անդրադարձել է Երկրի գնդաձևությանը, Լուսնի ու Արեգակի խավարումներին, օրացուցային հաշվումներին: Շիրակացուն է վերագրվում մի արժեքավոր աշխատություն՝ «Աշխարհացույցը», որն ավելի քան 1500 տարի առաջվա Եվրոպայի, Ասիայի ու Աֆրիկայի մի շարք երկրների աշխարհագրության վերաբերյալ մեզ հասած եզակի ուսումնասիրություն է: «Աշխարհացույցի» ամենաինքնատիպ ու արժեքավոր բաժինը Հայաստանի 15 նահանգների (աշխարհների) նկարագրությունն է, որի համար հիմք է ծառայել Արշակունյաց ժամանակաշրջանի վարչական բաժանումը:

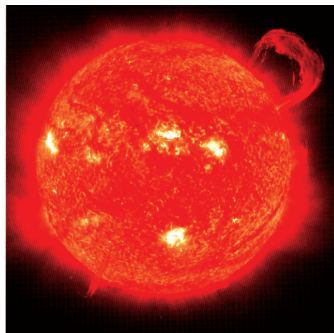
Վերհիշեք Արշակունյաց արքայատոհմի նշանավոր թագավորներին, նրանց գահակալության ժամանակաշրջանը:

Ամեն մի նահանգի մասին խոսելիս տրվում են նրա աշխարհագրական սահմանները, նահանգի նշանավոր լեռները, խոշոր գետերը, հանքային հարստությունները, բուսականությունը:

Անանիա Շիրակացու այս աշխատությունն իր արժեքը պահպանում է նաև մեր օրերում: «Աշխարհացոյցի» միջոցով գիտնականները դեռ շարունակում են հստակեցնել մեր պատմական հայրենիքի առանձին հատվածների սահմանները, բնակավայրերի ճիշտ տեղադիրքը, բնական մի շարք օբյեկտների անվանումները և այլն:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ տեղեկություններ են մեզ հայտնի Դավիթ Անհաղթի կենսագրությունից:
2. Ինչպե՞ս է բացատրվում «Անհաղթ» մականունը:
3. Ո՞վ է Անանիա Շիրակացին: Գիտության ո՞ր բնագավառներում է նա ուսումնասիրություններ կատարել:
4. Ո՞րն է Շիրակացու ամենանշանավոր աշխատությունը և ինչի մասին է այն:
5. Ներկայացրե՛ք ձեր ծննդյան տարեթիվը ըստ Շիրակացու տառանիշերի աղյուսակի:
6. Տառանիշերով արտահայտե՛ք հետևյալ տարեթվերը՝ 885, 1045, 1722, 1991, 2014:
7. Ըստ հայկական մեծ թվականության՝ Անիի Մայր տաճարի կառուցումն ավարտվել է ՆԽԹ թվականին: Հաշվե՛ք, թե որ թվականն է դա ներկայիս թվականությամբ:
8. Ուսուցչի օգնությամբ փորձե՛ք պարզել, թե համաձայն «Աշխարհացոյցի» Հայաստանի ո՞ր նահանգի տարածքում է գտնվում ձեր բնակավայրը:

ԴԱՍ 24

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾԱՆՈՒՆ ԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԸ

Նարեկացու, Քուչակի պես լուսապսակ ճակատ չկա:

Եղիշե Չարենց

Նախորդ դասերից մենք իմացանք, որ մաշտոցյան գրերի գյուտից և թարգմանական հզոր շարժումից հետո ձևավորվեց հայ ինքնուրույն գրականությունը: Մեր առաջին հեղինակները պատմիչներն են, որոնք գրեցին հայոց պատմության մասին գրքեր, մատյաններ: Արդեն գիտենք, որ Մովսես Խորենացին առաջինը գրեց հայ ազգի ամբողջական պատմությունը, իսկ Փավստոս Բուզանդը, Եղիշեն, Ղազար Փարպեցին և մյուսները, գրեցին մեր ազգի պատմության որոշակի ժամանակահատվածներ ներկայացնող պատմություններ: Այդ բոլոր պատմությունները շատ արժեքավոր են, քանի որ ներկայացնում են մեր ժողովրդի անցյալը, հերոսական դրվագները, հաղթանակները, պարտությունները: Սակայն այդ պատմությունները արժեքավոր են նաև որպես գրական ստեղծագործություններ: Հենց դրանք հանդիսացան այն ամուր հիմքը, որի վրա հետագայում կառուցվեց հայ գրականությունը:

Հայ գրականությունը հարուստ է բազմազան ու հետաքրքիր: Յուրաքանչյուր հայ մարդ պետք է կարդա, սիրի և արժևորի երկար դարերի պատմություն ունեցող այդ գրականությունը:

Գրիգոր Նարեկացի

Հայ գրականության պատմության մեջ բացառիկ ու անկրկնելի երևույթ է Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործությունը: Նա ապրել է 10-րդ դարում Ռշտունյաց աշխարհի գողտրիկ ու գեղատեսիլ մի վայրում: Դա բնության մի հրաշալի անկյուն էր, որ գտնվում էր Վանա լճի հարավային ափի մոտ, Աղթամար և Առտեր կղզիների դիմաց: Այն շրջապատված էր Մոկաց և

Ռշտունյաց բարձրագագաթ լեռներով: Հենց այդտեղ էր գտնվում սպիտակ, սրբատաշ քարերով կառուցված Նարեկավանքը, ուր և ապրել ու ստեղծագործել է Նարեկացին:

Քիչ հեռու գտնվել է ինը քարասենյակներով մի քարաժայռ, որն ըստ ավանդության, համարվում է Նարեկացու աղոթատեղին:

Նարեկացին մեզ թողել է բազմաթիվ տաղեր, կրոնական բնույթի գործեր և մի հանձարեղ պոեմ, որի վերնագիրն է «Մատյան ողբերգության»: Այս պոեմը մեր ժողովուրդը սիրով անվանում է Նարեկ: Հայ ժողովուրդը մի առանձին սիրով է վերաբերվել Նարեկին: Այն համարվել է հրաշագործ գիրք, որը կարող է փրկել մարդու և հոգին, և մարմինը: Նարեկը համարվում էր փրկարար միջոց. այն դնում էին հիվանդի գլխի տակ, նրանից տարբեր հատվածներ կարդում և հավատում, որ հիվանդը կապաքինվի: Նարեկացին հավատում էր, որ յուրաքանչյուր մարդ, ով կկարդար իր մատյանը, կարող էր փրկության հույս ունենալ: Դեռևս իր ապրած ժամանակներից Նարեկացու անունն ու գործը սրբացվել են:

Սայաթ-Նովա

Տաղով եկավ,

Ահով գնաց Սայաթ-Նովան.

Երգով եկավ,

Վերքով գնաց Սայաթ-Նովան.

Միրով եկավ,

Մրով գնաց Սայաթ-Նովան.

Միրով մնաց Սայաթ-Նովան:

Հովհաննես Թումանյան

Հայ գրականության ինքնատիպ ու հանձարեղ անուններից է Սայաթ-Նովան: Նա սիրո և իմաստության երգիչ է, աշուղ-

բանաստեղծ: Ծնվել է 1722 թ., իսկական անունն է Հարություն Կարապետի Սայադյան: Սայաթ-Նովա աշուղական կեղծանունը պարսկերենից թարգմանած նշանակում է երգի որսորդ: Սայաթ-Նովան ինքն իրեն համարում էր «խալխի նոքար», այսինքն՝ ժողովրդի ծառա:

Դեռևս անհիշելի ժամանակներից ժողովուրդների մեջ մեծ սեր են վայելել իրենց սեփական երգ ու նվագով հանդես եկող երգիչները (աշուղները): Նրանք ոչ միայն գրում էին երգի բառերն ու երաժշտությունը, այլև իրենք էլ կատարում էին այդ երգերը որևէ երաժշտական գործիքի նվագակցությամբ: Սայաթ-Նովայի գործիքը քամանչան էր, որը նա գովերգում է իր խաղերից մեկում («Ամեն սագի մեջն գոված») և համարում լավագույնը բոլոր նվագարանների մեջ:

Աշուղների երգերի հիմնական թեման սերն է. սերը կնոջ նկատմամբ, սերը արդարության, ճշմարտության, բարու և գեղեցիկի նկատմամբ: Սայաթ-Նովայի ստեղծագործության հիմնական թեման նույնպես սերն է: Նրա ստեղծագործությունը հայ գրականության մնայուն արժեքներից է, անցած դարերը չեն կարողացել հնացնել այն:

Տիրամոր պատկերի առջև

Քուռը վշտոցով գլորում է իր պաղ ջրերը: Իսկ Օրթաճալայի այգիներում հարսանիք է անում նախշքար Սաքուլը՝ Սայաթ-Նովայի մտերիմն ու բարեկամը: Թիֆլիսի սիրուններից է հարսնացուն՝ Նաթելլան: Եվ Սաքուլը բախտավոր է իր հարսնացուով, և որ Սայաթ-Նովան է զարդարում իր հարսանեկան սեղանը: Դեռ լույսը չբացված՝ այգում սկսել են ուրախ բոցով վառվել խարույկները: Բարակ ծուխ է բարձրանում նրանցից՝ ցրելով խորովածի հոտը: Իսկ Քուռը վշտոցով գլորում է իր պաղ ջրերը: Երգիչն ինչ իմանա, որ ամբողջ Թիֆլիսն այսօր եկել է Օրթաճալա, բռնել հարևան այգիները՝ իրեն լսելու և երգը հազար բերանով թռցնելու քաղաք: Հիմա բազմաթիվ ճամփաներով Թիֆլիս են գալիս ոչ միայն ապրանքով բեռնված քարավանները, այլև փառքի տենչով տարված և արդեն փառավորված երգասացներ, աշուղներ իրենց մեծությունը Սայաթ-Նովայով ստուգելու համար: Չորս լեզվով և աստվածային շնորհներով

հարուստ երգիչը իրեն խալխի նոքար է կոչում, և նրան նոքարանում են երգի արքաները:

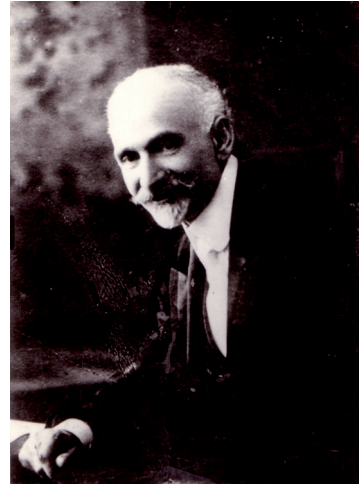
Երգ էր տենչում, փառք՝ երբեք: Բայց փառքը կույր է և իր ոտքով եկավ ու գտավ նրան:

Մկրտիչ Սարգսյան

Հովհաննես Թումանյան

Հովհաննես Թումանյանը հայ ժողովրդի ազգային մեծ բանաստեղծն է: Ժողովուրդը նրան անվանում է «Ամենայն հայոց բանաստեղծ»: Նա ծնվել է 1869 թ. Լոռու Դսեղ գյուղում: Թումանյանը գրել է բանաստեղծություններ, պոեմներ, զրույցներ ու հեքիաթներ, քառյակներ, պատմվածքներ, ակնարկներ և այլն:

Թումանյանը անսահման հարազատ է յուրաքանչյուր հայի: Քանի որ նա գրել է և՛ մեծերի, և՛ փոքրերի համար, նրա ստեղծագործությունները հայ մարդուն ուղեկցում են իր ամբողջ կյանքի ընթացքում:

Մի մանուկ ծնվեց Լոռվա Դսեղում...

Տարիներ հեկոտ նա պիտի դառնա

Մի ժողովրդի ազնիվ կենսագիր...

Պարույր Սևակ

Թումանյանը անսահման հայրենասեր մարդ և բանաստեղծ էր: Նա իրենն էր համարում հայրենիքի և՛ վիշտը, և՛ ուրախությունը:

Հայ անվանի գրող Ավետիք Իսահակյանը իր հուշերում պատմում է մի դրվագ Թումանյանի կյանքից: Նա ներկայացնում է իրենց այցելությունը Անի: «Միտենում ենք Անիի հոյակապ պարիսպներին,– գրում է Իսահակյանը,– Օհաննեսը հուզված է, ոչինչ չի ասում, միայն արագացնում է քայլերը՝ հայացքը շարունակ պարիսպներին: Նա հիացմունքով դիտում էր ամեն մի բեկոր՝ արվեստի կնիք կրող: Լուռ, մտասույզ թափառում էր՝ անցյալի հետ ներքին խոսակցությամբ տարված, կանգնում էր հրաշակերտ

շենքերի առաջ, հայացքը լարած նայում էր սյուներին, կամարներին, քանդակներին, ապա աչքերը գոցում, կարծես մի երաժշտություն էր լսում ոչ սովորական, ոչ այս աշխարհից:

...Երբ պարիսպներից դուրս էինք գալիս արդեն, Օհաննեսը վերջին անգամ նայեց Անիին և ասաց. «Ինչքան մարդ պիտի անբան-անասուն լինի, որ ձեռք բարձրացնի այս հրաշալիքների վրա: Միթե այս գեղեցկությունը պիտի մեռնի առանց հետք թողնելու հայկական և ուրիշ ժողովուրդների արվեստի վրա»:

Եղիշե Չարենց

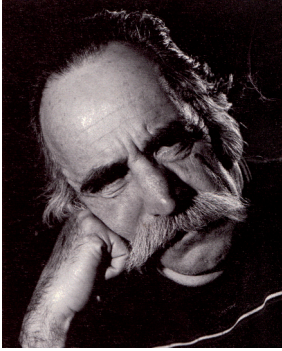
Եղիշե Չարենցը 20-րդ դարի հայ գրականության ամենամեծ անուններից է: Նրա ստեղծագործությամբ սկսվեց հայ գրականության նորագույն շրջանը: Եղիշե Չարենցը (Սողոմոնյան) ծնվել է 1897 թ. Կարս քաղաքում: Նրա առաջին գիրքը լույս է տեսել, երբ բանաստեղծն ընդամենը 17 տարեկան էր: Չարենցի կյանքը շատ բարդ ու ողբերգական է եղել. նա ապրել է ընդամենը 40 տարի և թողել հարուստ գրական ժառանգություն: Եղիշե Չարենցի մեծ ժառանգության մեջ կա մի բանաստեղծություն, որը գիտե յուրաքանչյուր հայ մարդ: Դա «Ես

ին անուշ Հայաստանի...» տաղն է: Հայ մեծ նկարիչ Մարտիրոս Սարյանն այս բանաստեղծությունը համեմատում էր էպոսի հետ և համարում մեր ազգի կենսագրությունը: Իսկ Վիլյամ Սարոյանն այն համարում էր մինչև այժմ «...մեր երկրին, մեր հողին, մեր պատմությանը նվիրված ամենեն գեղեցիկ երգը» և համեմատում էր այն աղոթքի հետ:

Վիլյամ Սարոյան

Վիլյամ Սարոյանը ծնվել է ԱՄՆ-ի Ֆրեզնո քաղաքում: Նրա ծնողները այնտեղ էին գաղթել Արևմտյան Հայաստանի Բիթլիս քաղաքից: Սարոյանը գրում էր անգլերեն: Նա մեծ թվով գրքերի հեղինակ է, շատ գրքեր էլ մնացել են չհրատարակված: Սարոյանը կարճ պատմվածքի և նորավեպի (նովել) մեծ վարպետ է, գրել է

Նաև թատերգություններ, վեպեր և վիպակներ: Նա համաշխարհային ճանաչում ունի: Չնայած այն բանին, որ գրում էր անգլերեն, նա իրեն ոչ միայն հայ էր համարում, այլև՝ հայ գրող:

Թեև անգլիերեն կը գրեմ ու հակառակ անոր, որ ծնունդով ամերիկացի մըն եմ, ինքզինքս կը նկատեմ հայ գրող մը: Գործածած բառերս անգլիերեն են: Միջավայրը, որու մասին կը գրեմ, ամերիկյան է: Ոգին, որ կ'ստիպե ինձ գրել, սակայն, հայ է: Ուրեմն հայ գրող մըն եմ: Խորապես կը սիրեմ հայ գրողներու մեծ ընտանիքին պատկանելու պատիվը:

Վիլյամ Սարոյան

Վիլյամ Սարոյանը օտարագիր, այսինքն՝ օտար լեզվով ստեղծագործող հայ գրող է: Օտարագիր հայ գրականության գոյությունը կապված է հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի հետ: Մենք արդեն գիտենք, թե ինչու էին հայերը հեռանում իրենց պատմական հայրենիքից՝ Արևմտյան Հայաստանից: Ստիպված լինելով ապրել օտար ժողովուրդների ու ազգերի մեջ՝ հայերն աստիճանաբար ընդունում են նրանց սովորույթներն ու լեզուն: Նրանցից շատերը սկսեցին ստեղծագործել օտար լեզուներով: Հատկապես 20-րդ դարում հանդես եկան մի շարք հայ գրողներ, որոնք ապրում էին հայրենիքից դուրս և գրում էին օտար լեզուներով: Չնայած դրան, մենք նրանց հայ գրողներ ենք համարում, կարդում ենք նրանց ստեղծագործությունները և հպարտանում նրանցով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ ձևավորվեց հայ ազգային գրականությունը, և ովքեր էին առաջին հայ հեղինակները:
2. Փորձեք նկարագրել Նարեկավանքը:
3. Նարեկացու հր ստեղծագործությունն է սրբացրել հայ ժողովուրդը և ինչո՞ւ:
4. Ինչ է Սայաթ-Նովայի իսկական անունն ազգանունը, և ինչ է

- նշանակում նրա աշուղական կեղծանունը:
5. Ինչ գիտեիք Սայաթ-Նովայի մասին մինչև դասը կարդալը և ինչ նոր բան իմացաք:
  6. Երբ և որտեղ է ծնվել Հ. Թումանյանը:
  7. Կարդացե՛լ եք Թումանյանի հեքիաթները. եթե կարող եք, թվարկե՛ք դրանք և պատմե՛ք որևէ մեկը:
  8. Ինչ ապրումներ է ունենում Հ. Թումանյանը՝ տեսնելով Անիի ավերակները:
  9. Ինչ գիտեք Ե. Չարենցի մասին:
  10. Ինչ գիտեք օտարագիր հայ գրողների մասին:
  11. Ինչո՞ւ ենք Վ. Սարոյանին անվանում հայ գրող. չէ՞ որ նա ստեղծագործել է անգլերեն:

ԴԱՍ 25

ՀԱՅ ԵՐԳԻ ՄԵԾԵՐԸ

Կոմիտաս

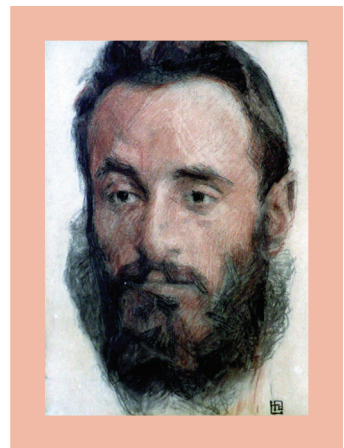
Ամեն անգամ, որ լսում եմ այս անունը, իմ առջև պատկերանում են մեր անգուգական լեռներն ու մաքուր աղբյուրները, նրանց պաղպաջուն ջրերը:

Այդ ջրերի պես հստակ ու պայծառ է Կոմիտասի երաժշտությունը, որի ակունքները հայ ժողովրդի հոգու խորքերում են:

Կոմիտասը մեր երաժշտության հոգևոր հայրն է:

Արամ Խաչատրյան

...1881 թվականն էր: Էջմիածնի Մայր տաճարի Վեհարանում, կաթողիկոսի դիմաց, կանգնած է թախծոտ ու խելացի աչքերով մի տղա: Ասում են, որ նա որբ է, նրան բերել են թուրքական հեռավոր հայաշատ քաղաքից՝ Գևորգյան ճեմարան ընդունելու հույսով: Բայց... բոլոր հարցերին նա պատասխանում է թուրքերեն: Կաթողիկոսը չգիտե ինչ անել: Ամեն ինչ փոխվում է, երբ տղան սկսում է երգել: Նրա զրնգուն, հիասքանչ ձայնը ստիպում է բոլոր ներկաներին հուզվել: Կաթողիկոսի աչքերից արցունք է կաթում: Եվ տղան՝ Սողոմոն Սողոմոնյանը, դառնում է Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի սան: Դառնալով հոգևորական՝ Սողոմոնը ստանում է 7-րդ դարի բանաստեղծ ու երաժիշտ Կոմիտաս կաթողիկոսի անունը: Իսկ 1895 թ. դառնում է վարդապետ և այնուհետև կոչվում Կոմիտաս վարդապետ:

Կոմիտասի դիմանկարը գործ էղիշե Թադևոսյանի

Կոմիտասը՝ Սողոմոն Գևորգի Սողոմոնյանը, ծնվել է 1869 թ. սեպտեմբերի 26-ին Անատոլիայի (Թուրքիա) Կուտինա (Բյոթանիա) քաղաքում: Նրա նախնիներն այդ քաղաք էին եկել պատմական Հայաստանի Գողթն

գավառից:

Հետաքրքրական է, որ ծագումով այդ նույն գավառից էին նաև հայ մեծ երգահան Ա. Խաչատրյանի նախնիները: Կոմիտասի հայրը՝ Գևորգ Սողոմոնյանը, կոշկակար էր, միևնույն ժամանակ երգեր էր հորինում և օժտված էր գեղեցիկ ձայնով: Երաժշտական վառ ունակություններով աչքի էր ընկնում նաև մայրը:

Յոթ տարեկանում Կոմիտասն ընդունվեց տեղի չորսդասյա դպրոցը, որն ավարտելուց հետո հայրը նրան ուղարկեց ուսումը շարունակելու: Սակայն Կոմիտասին չհաջողվեց ուսումն ավարտել, և չորս ամիս անց նա տուն վերադարձավ բոլորովին որբացած. վախճանվել էր հայրը, իսկ Սողոմոնն ընդամենը 11 տարեկան էր....

Հայ երաժշտության պատմության մեջ Կոմիտասի վաստակն անգնահատելի է: Այն կարելի է համեմատել միայն Մեսրոպ Մաշտոցի գործի հետ: Եթե Մաշտոցի շնորհիվ հայ ժողովուրդն ունեցավ սեփական գիր ու գրականություն, ապա Կոմիտասի շնորհիվ նա վերագտավ իր սեփական երգն ու երաժշտությունը: Լինելով հանձարեղ արվեստագետ՝ նա կարողացավ ողջ աշխարհին ապացուցել, որ հայն ունի ինքնուրույն երաժշտություն: Եվ այդ երաժշտությունը մաքուր է ու զուլալ, ինչպես մեր լեռներից բխող աղբյուրներն ու գետերը, հստակ է ու շիտակ, ինչպես մեր լեռները:

Կոմիտասի մեծագույն ծառայությունն այն էր, որ նա հավաքեց և ուսումնասիրեց շուրջ չորս հազար ժողովրդական երգ, խմբագրեց, մշակեց ու հղկեց դրանք և վերադարձրեց ժողովրդին: Լսելով «Ծիրանի ծառը», «Կռունկը», «Կալի երգը» և ժողովրդական այլ երգերի կոմիտասյան մշակումները՝ մենք կարող ենք պատկերացնել, թե ինչպիսի վարպետությամբ է դա կատարել Կոմիտասը:

Կոմիտասի աճյունը ամփոփված է Երևանում՝ նրա անունը կրող զբոսայգու պանթեոնում:

Կոմիտասի անունն է կրում նաև Երևանի պետական կոնսերվատորիան, մեր մայրաքաղաքի գլխավոր պողոտաներից մեկը, բազմաթիվ երաժշտական խմբեր հայրենիքում և սփյուռքում:

Արամ Խաչատրյան

Հայ մեծ երգահան Արամ Խաչատրյանի անունը հայտնի է ամբողջ աշխարհում: Խաչատրյանի ստեղծագործությունները ծանոթ են բոլոր ազգերին, դրանք հնչում են ռադիոյով, հեռուստատեսությամբ, կինոֆիլմերում: Դժվար թե գտնվի մեկը, ով չի լսել Խաչատրյանի «Սուետրով պարը» «Գայանե» բալետից: Ա. Խաչատրյանի երաժշտական ընդունակությունները նկատվել են շատ վաղ հասակում, սակայն նոտաները նա սովորել է 19 տարեկանում: Դա 1922 թվականն էր, երբ ապագա մեծ երաժիշտն ընդունվում է Մոսկվայի Գնեսինների անվան երաժշտական ուսումնարան (թավջութակի դասարան): Դրա հետ միաժամանակ նա սովորում է Մոսկվայի համալսարանի ֆիզիկա-մաթեմատիկական ֆակուլտետում: Սակայն երաժշտությունն ավելի է գրավում Խաչատրյանին. նա շատ կարճ ժամանակում դառնում է ուսումնարանի լավագույն սաներից մեկը և հնարավորություն ստանում համերգներով հանդես գալ Մոսկվայի կոնսերվատորիայի դահլիճներում: Շուտով նա ընդունվում է Մոսկվայի պետական կոնսերվատորիա:

Արամ Խաչատրյանի ստեղծագործությունները արդեն համաճարդկային արժեք են. նրա «Գայանե», «Սպարտակ» բալետները բեմադրվել և բեմադրվում են աշխարհի շատ երկրներում: Հայտնի են նաև կոմպոզիտորի սիմֆոնիաները, կոնցերտները և այլ երաժշտական ստեղծագործությունները: Խաչատրյանը բարձր էր գնահատում նաև երաժշտության դերը կինոյում: Նա գտնում էր, որ լավ երաժշտությունը նպաստում է ֆիլմի գաղափարի ամբողջական ընկալմանը: Հենց այս սկզբունքով էլ նա գրել է «Պեպո» և «Զանգեզուր» կինոնկարների երաժշտությունը:

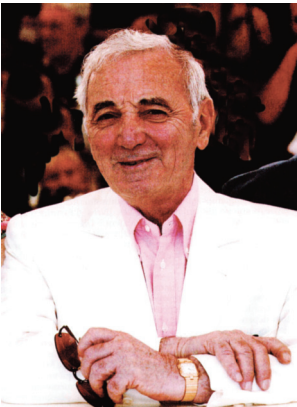
Խաչատրյանը կենդանիներ շատ էր սիրում: Գերմանիայում նրան արքայական պուդել էին նվիրել, որի անունը Լյադո էր դրել (ըստ յա և դո նոտաների): Կոմպոզիտորը հաճույքով էր զբոսնում Լյադոյի հետ: Վերջինիս հանդեպ տաճած սիրո մասին է վկայում Խաչատրյանի «Լյադոն լուրջ հիվանդացել է» պիեսը՝ նվիրված շանը:

Արամ Խաչատրյանի վաստակը մեծ գնահատականի է արժանացել. Նրա անունը կրում են Հայաստանի ֆիլիարմոնիայի մեծ դահլիճը, դաշնակահարների և կոմպոզիտորների ամենամյա մրցույթը: Նրա անունով փողոց կա Երևանում, իսկ արձանը կանգնեցված է Երևանի Ա. Սպենդիարյանի անվան Օպերայի և բալետի ազգային սկադեմիական թատրոնի շենքի դիմաց:

Շառլ Ազնավուր

Շառլը կդառնա հայ ժողովրդի պատիվը և Ֆրանսիայի փառքը:
Միսաք Մանուշյան

Վաղինակ Միքայելի Ազնավուրյանը ծնվել է 1924 թվականին Փարիզում: Նա ամբողջ աշխարհին հայտնի է որպես Շառլ Ազնավուր՝ ֆրանսիացի տաղանդավոր երգիչ, երգահան, բանաստեղծ ու դերասան: Այն մեծագույն փառքը, որն այսօր ունի հայազգի մեծ երգիչը, ձեռք է բերվել համառ աշխատանքի ու երկար տարիների տառապանքի միջոցով:

Ելույթս ունեցավ այն ավարտը, ինչ տենչում ու սպասում էի այդքան տարիների դժվարությունների, նվաստացումների ու բոլոր տեսակի թշնամիների միջով: Ինձ նորից ու նորից են կանչում: Ես կանգնած եմ չիմանալով ինչ անել: Մինչ փառքի թևերը գրկում են ինձ, ժողովուրդն ինձ վերցնում է իր սրտի վրա, իսկ իմ սիրտը հալչում է հուզմունքից: Ես կանգնած եմ ծափերի տարափի տակ, անշարժ, շվարած, արցունքներն աչքերիս: Այո: Այդ երեկո ես նվաճեցի Փարիզը:

Շառլ Ազնավուր, «Ազնավուրը Ազնավուրի մասին» գրքից

Ամբողջ աշխարհին հայտնի է, որ Ազնավուրը հայ ժողովրդի զավակն է: Ճիշտ է, նա ծնվել, մեծացել, կրթություն ստացել ու որպես երգիչ կայացել է Ֆրանսիայում, սակայն մշտապես հպարտանում է, որ իրեն բախտ է վիճակվել լինելու հայ ժողովրդի զավակը: 1976 թվականին գրած «Նրանք ընկան» բանաստեղծության մեջ Ազնավուրը ողջ աշխարհին հայտնում է, որ ինքը հայ է. այն ժողովրդի զավակն է, որը դարձավ 1915 թ. Մեծ եղեռնի զոհը: Բանաստեղծը համոզված է, որ անմեղ զոհերի հիշատակը միշտ պետք է վառ պահել, և ողբերգությունը երբեք չպիտի մոռացվի.

*Անասպարում խառնախոիվ ու
մոլորյալ հուրի նման,
Հուր ու սրից կոտորվեցին՝ ծարավ, սոված:
.....
Նրանք ընկան՝ քաջեր դառնալ չհասցրին,
Առանց տարիք հարցնելու, մահը
կանգնեց նրանց շեմին,
Քանզի նրանց մեղքը մեկն էր՝
զավակներն էին Հայաստանի:*

Ազնավուրը հայ ժողովրդի հետ էր նաև 1988 թ. դաժան երկրաշարժի ժամանակ: Այդ օրերին նա գրեց «Քեզ համար, Հայաստան» ազդեցիկ երգը: Այն ասես սպեղանի լինելը մեծ ողբերգության մեջ հայտնված հայ ժողովրդի համար.

*Եթե քո բախարն ես անգամ անիծում,
Քո սչքերի մեջ, Հայաստան երկիր,
Հույսի մի շող եմ ես ուզում փեանել,
Ուզում եմ փեանել ցանկություն, ձգտում,
Ճակատագիրդ ձեռքդ առնելու,
Ճակատագիրդ ամուր պահելու:*

Շառլ Ազնավուրը իր ժողովրդի հետ է նրա և տխրության, և նորախության պահերին: Հայ ժողովուրդն էլ իր հերթին իր անսահման սերը մեծ երգահանի նկատմամբ արտահայտել է նրա

անունով կոչելով Երևանի հրապարակներից մեկը, արձանը կանգնեցնելով Գյումրիում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Համառոտ պատմե՞ք Կոմիտասի կենսագրությունը:
2. Ի՞նչ դեր է խաղացել Կոմիտասը հայ ժողովրդի կյանքում:
3. Ձեզ ծանոթ են Կոմիտասի երգերը: Եթե լսել եք որևէ մեկը, պատմե՞ք ձեր տպավորությունների մասին:
4. Ո՞վ է Արամ Խաչատրյանը: Ի՞նչ ստեղծագործություններ է նա գրել:
5. Ի՞նչ գիտեք Ազնավուրի կենսագրության մասին:
6. Լսե՞լ եք Ազնավուրի երգերը, գուցե տեսել եք նրան. պատմե՞ք այդ մասին:

ԴԱՍ 26

ՀԱՅ ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏԻ ԽՈՇՈՐ ԴԵՄՔԵՐԸ

Ելած՝ օվկիանի անգուսպ ալիքներ,
Ծանրը հորձանքով զարկելով դեպ վեր,
Լեռնասնուն էին, գոռալով սահեղ,
Եվ մըրրիկն ուժգին շրնչում էր այնպեղ
Անեզր ու անվերջ
Տարածության մեջ:

«Կանգնեցե՛ք», գոչեց վրրձինը ձեռքին
Կախարդ ծերունին հուզված տարերքին.
Ու լուռ, հընսզանդ հանճարի ձայնին,
Մութ ալիքները, փոթորկի ժամին,
Կըրալի վրա
Կանգնած են ահա:

Հովհաննես Թումանյան, «Այվազովսկու նկարի առջև»

Հովհաննես Այվազովսկի

Ղրիմի Թեոդոսիա քաղաքի հայկական տոհմիկ ընտանիքում է ծնվել Հովհաննես Այվազովսկին: Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիան ավարտելուց հետո Այվազովսկին վերադարձավ իր հարազատ քաղաք: Մինչև կյանքի վերջը Այվազովսկին անդադար աշխատում էր և թողեց մոտ 6 հազար նկար: Դրանց մեծ մասում պատկերված է ծովը՝ փոթորկուն, խաղաղ, հազարավոր երանգներով:

Գրեթե ամեն տարի Այվազովսկու նկարները ցուցադրվում էին Ռուսաստանի, Եվրոպայի և Ամերիկայի խոշոր քաղաքներում կազմակերպվող ցուցահանդեսներում: Այվազովսկու անունը հռչակված է աշխարհով մեկ:

Այվազովսկին հայտնի է որպես ռուսական արվեստի ներկայացուցիչ, բայց նա միաժամանակ հայ մարդ էր, որը երբեք չօտարացավ իր ժողովրդից: Հայկականությունը մեծ նկարչի համար ոչ միայն մայրենի լեզու էր, միջավայր, այլև ստեղծագործության անսպառ աղբյուր: Հայաստանի բնությունը պատկերող մի շարք գործեր («Արարատ», «Սևանա լիճ» և այլն) կարևոր դեր են ունեցել հայ բնանկարչության զարգացման համար: Հայրենասեր նկարիչը ցավով է արձագանքել 19-րդ դարի 90-ական թթ. հայկական կոտորածներին. իր վերաբերմունքը նա արտահայտել է մի շարք կտավներում:

Այվազովսկին Թեոդոսիա քաղաքի և Ղրիմի հայության հովանավորն էր: Նրա նախաձեռնությամբ Թեոդոսիայում բացվել են պատկերասրահ, թանգարան, գեղարվեստի դպրոց և մշակութային այլ հաստատություններ: Նկարչի տանը հյուրընկալվել և ելույթ են ունեցել հայ մեծ դերասան Պետրոս Ադամյանը, երգահան Ալեքսանդր Սպենդիարյանը և ուրիշներ:

Արշիլ Գորկի

Նյու Յորքի Ուիթնի պատկերասրահում է գտնվում այս հրաշալի նկարը: Նկարիչը Ոստանիկ Ադոյանն է, որ աշխարհին հայտնի է Արշիլ Գորկի կեղծանունով: Նա ծնվել է Արևմտյան Հայաստանի

Վան Նահանգի Խորգոմ գյուղում: Խորգոմը Հայոց ծոր գավառում էր, Վանա լիճ թափվող Խոշաբ գետի հովտում: Հետաքրքիր է, որ հենց այդ տարածքում՝ Խոշաբի դաշտում է հազարամյակներ առաջ մեր նախահայր Հայկը հաղթել Բելին:

Շատ գեղեցիկ էր ապագա նկարչի ծննդավայրը: «Մեր գյուղը երփներանգ գույների մի ծաղկավան էր», – գրում է իր մանկության տարիները Գորկու հետ անցկացրած նրա զարմիկ Ադո Ադոյանը և պատմում, որ ընկուզենու տերևներից թիթեռներ, կրիաներ կտրելը Ոստանիկի սիրած խաղն էր:

«Նկարիչն ու իր մայրը»

1915 թվականը գլխիվայր շրջեց ամեն ինչ: Իր հազարավոր հայրենակիցների հետ պատանի Ոստանիկը անցնում է Արաքս գետը և հանգրվան գտնում Արևելյան Հայաստանում: Մի քանի տարի հետո նա հայտնվում է հեռավոր Ամերիկայում:

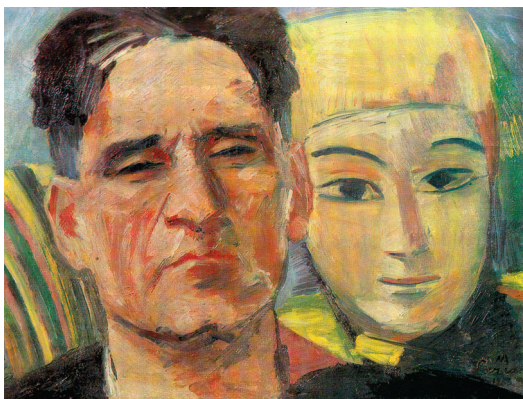
Տասնամյակներ շարունակ, մինչև իր կյանքի վերջը, Արշիլ Գորկին պահպանեց հայրենի երկրի պատկերը իր հիշողության մեջ:

«Ես մշտապես երազումս տեսնում եմ մեր հայրենիքը, և կարծես իմ մեջ բույն դրած մի հայկական ոգի շարժում է ձեռքս՝ մեր հայրենիքից հեռավոր մի վայրում ստեղծելու Խորգոմում մեր Ադոյան ընտանիքի պարտեզների, մեր սիրած բնության ուրվանկարները, մեր գեղեցիկ Հայաստանը...»: Այս տողերը քրոջն ուղղված Գորկու նամակներից են:

Հայկական ոգին օգնեց Արշիլ Գորկուն ուժ առնել, հաղթահարել բոլոր դժվարությունները և ստեղծել այնպիսի նկարներ, որոնք հասկանալի ու գրավիչ են բոլոր ազգերի մարդկանց: Արշիլ Գորկու անունը հայտնի է աշխարհով մեկ:

...Հայաստանի բնությունը անսպառ աղբյուր է: Բավական է վրձինդ թաթախես նրա մեջ, և վրձիններդ կպարեն գույների նվազից... Միթե զարմանալի է, որ Հայաստանն այդքան շատ նկարիչներ է տվել: Ոչ, զարմանալի չէ: Զարմանալին այն է, որ նրանց չեն ձանաչում հայրենիքի սահմաններից դուրս, – գրում է Գորկին իր նամակներում:

Մարտիրոս Սարյան

Մ.Սարյան, «Ինքնանկար»

20-րդ դարի հայ կերպարվեստը շատ նշանավոր դեմքեր է տվել: Նրանք ժողովրդական ճանաչում ու հարգանք են ունեցել հայրենի երկրում: Կան նկարիչներ, որոնց անունը ոչ պակաս հայտնի է եղել նաև հայրենիքից դուրս: Այդ նկարիչների մեջ իր առանձին տեղն ունի Մարտիրոս Սարյանը:

Մարտիրոս Սարյանը ծնվել է Նոր Նախիջևան քաղաքում: Այդ փոքրիկ քաղաքն այժմ Դոնի Ռոստով քաղաքի մի մասն է: Նորնախիջևանցիները դրիմահայեր են, որ դրանից 100 տարի առաջ վերաբնակվել էին այստեղ: Ղրիմի Թեոդոսիա քաղաքից էր, ինչպես հայտնի է, նաև Հովհաննես Այվազովսկին: Այնպես որ, Մարտիրոս Սարյանի պապերն էլ դրիմահայեր էին:

Սովորելով Մոսկվայում և հաղորդակցվելով ժամանակի ռուս հայտնի նկարիչների հետ՝ Սարյանը կատարելագործում է իր վարպետությունը: Շուտով երիտասարդ նկարչի աշխատանքները տեղ են գտնում Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Փարիզում, Նյու Յորքում և այլ քաղաքներում կազմակերպված ցուցահանդեսներում: Առաջին անգամ Սարյանը Հայաստան եկավ 1901 թ., երբ արդեն 21 տարեկան էր:

Ձյունագագաթ, փայլատակող լեռներ, պողպատյա ժայռեր, արագահոս գետերով ձորեր և խորխորատներ, կանաչազարդ բլուրներ, որոնք մեկը մյուսի հետևից շարժվում են դեպի լեռնապարերը և հավիում երկնքի կաթնավունի մեջ:

Հայրենիքի թողած այս տպավորությունները այնքան ուժեղ էին, որ ստիպեցին երիտասարդ նկարչին խոստովանել՝ ուսման տարիներին ստացած գիտելիքները շատ քիչ են: «Պետք է ունենալ սեփական լեզուն,– մտորում էր Սարյանը,– ներքին մղումը ինձ հանգիստ չէր տալիս, ստիպում էր փնտրել. քիչ է ասել փնտրել, այլ գտնել, անպայման գտնել: Այդ մեծ ճանապարհին ամենից կարևոր ուղենիշն ու կռվանը, իհարկե, իմ Հայաստանն էր»:

Այնուհետև Մարտիրոս Սարյանը բազմիցս այցելեց Հայաստան, իսկ 1921 թ. վերջնականապես հաստատվեց հայրենիքում: Սարյանին, Թամանյանին և Նշանավոր այլ մտավորականների հայրենիք էր հրավիրել Խորհրդային Հայաստանի ղեկավար Ալեքսանդր Մյասնիկյանը: Մարտիրոս Սարյանը դրանից հետո ստեղծագործեց ևս հինգ տասնամյակ, այս անգամ արդեն՝ հայրենի հողի վրա: Այդ ընթացքում նա ստեղծեց հազարավոր նկարներ:

Սարյանի գեղանկարչությունը հայտնի է ողջ աշխարհում: Նա դարձավ նորագույն ժամանակների հայ մշակույթի խորհրդանիշը, ինչպես Արամ Խաչատրյանը՝ երաժշտության մեջ, իսկ Տիգրան Պետրոսյանը՝ շախմատային արվեստում:

Մ.Սարյան, «Հայաստան»

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ գիտեք Այվազովսկու մասին.
  - որտեղ է ծնվել,
  - որտեղ է սովորել,
  - ինչ թեմաներով է նկարել:
2. Ո՞րն է Արշիլ Գորկու ծննդավայրը և ինչ դեր ունեցավ այն նկարչի ստեղծագործական կյանքում:
3. Դիտելով Սարյանի նկարները՝ կարո՞ղ եք ասել, թե որ գույներն են գերիշխում:
4. Ինչ ընդհանրություններ եք տեսնում երեք հայ նկարիչների կենսագրության մեջ, ինչ դեր է խաղացել հայրենիքի պատկերը նրանց ստեղծագործություններում:

ԴԱՍ 27

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Հայկական
վիշապագորգ

Հայաստանը հարուստ և հին մշակույթ ունի: Սովորաբար այդ ասելով մենք հասկանում ենք ճարտարապետական հուշարձանները, եկեղեցիներն ու խաչքարերը, մանրանկարչությամբ զարդարված ձեռագիր մատյանները: Այդ ամենն իհարկե հայ մշակույթի անբաժան մասն է և մեր հպարտության առարկան: Ազգային մշակույթի մաս կարող է կազմել նաև այն, ինչ շրջապատում է մարդուն նրա առօրյա կյանքում: Դա կարող է լինել մի կավե սափոր, մի հետաքրքիր երկաթյա մոմակալ և, վերջապես, գեղեցիկ մի գորգ, որի վրա հետաքրքիր նախշեր կան:

Այդ բոլորը ստեղծել են իրենց գործի վարպետ-արհեստավորները՝ դարբինը, բրուտը, գորգագործը և ուրիշներ: Ի տարբերություն հայտնի նկարիչների, քանդակագործների, երաժիշտների, ժողովրդական վարպետների անունները քիչ են հայտնի, բայց դա չի նշանակում, թե նրանց ստեղծածը պակաս արժեքավոր է: Պատահական չէ, որ իր գործը լավ իմացողին անվանում են **վարպետ**, ինչպես ժողովուրդն է կոչել իր մեծանուն զավակներին՝ Մարտիրոս Սարյանին, Ավետիք Իսահակյանին, ուրիշ մեծերի: Ժողովրդական վարպետները նույնպես ստեղծագործողներ են և իրենց աշխատանքով պահպանում ու զարգացնում են այն, ինչը մեկ ընդհանուր անունով կոչում են **ժողովրդական մշակույթ**:

Գորգագործություն

Գորգագործությունն ու կարպետագործությունը արհեստի տարածված և կարևոր ճյուղերից են: Կարպետը օգտագործվել է որպես փռոց, ծածկոց, վարագույր: Կարպետն ու գորգը տաք են պահել բնակարանը և զարդարել այն: Միջին դարերում հայ առևտրականները տարբեր երկրներ են արտահանել բազմատեսակ կարպետներ և գորգեր: Կարպետ բառը, *և՛ գորգ, և՛ կարպետ*

ինաստով, ժամանակի ընթացքում անցել է անգլերենին, սերբերենին և եվրոպական այլ լեզուների: 13-րդ դարի իտալացի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն եղել է Հայաստանում: Իր ուղեգրություններում խոսելով հայերի մասին՝ նշանավոր ճանապարհորդը գրում է. «Նրանք հյուսում են աշխարհի ամենագեղեցիկ գորգերը»: Հետագա ժամանակներում էլ հայկական գորգերը մեծ համբավ ունեին:

Գորգերը մշտապես երիտասարդ մնալու մի զարմանալի հատկություն ունեն. մեկ անգամ ստեղծվելով՝ նրանց զարդանախշերը չեն մոռացվում, այլ շարունակ ընդօրինակվելով փոխանցվում են սերնդից սերունդ: Հայկական զարդանախշերը ժողովրդական հնագույն պատկերացումներ են արտահայտում: Ուշադիր դիտողի համար բացվում է զարդերի լեզվով ներկայացվող առասպելների ու հեքիաթների աշխարհը: Այդպիսին են, օրինակ, «վիշապագորգերը», որոնց վրա ոչ միայն ոլոր-մոլոր վիշապներ են պատկերված, այլև կայծակներ, «չար ուժերին» զսպելու պատրաստ արծիվներ, ցուլեր, առյուծներ:

Գորգագործը դազգահի մոտ

Հայկական գորգերը նշանավոր էին նաև իրենց սքանչելի գույների շնորհիվ: Այդ գույները ստացվել են տարբեր ծառերի կեղևներից ու տերևներից, բույսերի արմատներից ու ծաղիկներից և այլ բնական նյութերից: Ամենաարժեքավոր գունանյութը որդան կարմիր կոչվող ներկն էր: Ժամանակակից գորգագործները շարունակում են հայ գորգարվեստի տոհմիկ ավանդույթները:

Լրացուցիչ նյութ

Որդան կարմիր

Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող ձեռագիր մատյանների էջերին վառ կարմիր գույնի շատ գեղեցիկ մանրանկարներ կան: Դրանց գույներն այնքան պայծառ են, որ թվում

է, թե նկարվել են բոլորովին վերջերս, այլ ոչ թե դարեր առաջ: Այդ նկարների համար օգտագործված ներկը ստացել են փոքրիկ միջատից, որը հայտնի է հայկական որդան կարմիր անունով: Այն տարածված է եղել Արարատյան դաշտում:

Հայկական որդան կարմիրը համարվել է աշխարհի ամենազեղեցիկ ներկերից մեկը: Այն կոչվել է «արքայական ծիրանի», քանի որ դրանով էին ներկում արքայական հանդերձները: Այս ներկով է դրվել «կարմիր թանաքով» ստորագրությունը, որն արքաների և կաթողիկոսների մենաշնորհն էր: Որդան կարմիրից պատրաստում էին նաև դեղամիջոցներ:

Որդան կարմիրի ներկատներ են եղել Արտաշատ ու Դվին քաղաքներում: 13-րդ դարից սկսած որդան կարմիր ներկի արդյունահանումը նվազում է, ապա՝ դադարում: Հետագայում միջատից ներկ ստանալու եղանակները մոռացվում են: Այժմ փորձեր են արվում վերականգնելու դրանք: Գաղտնիքը, սակայն, դեռևս լրիվ վերծանված չէ:

Մեզ լավ ծանոթ է Ղազարոս Աղայանի «Անահիտ» հեքիաթը: Հեքիաթում հասարակ նախրապանի աղջիկը՝ Անահիտը, թագավորի տղայի հետ ամուսնանալուց առաջ որևէ արհեստ սովորելու պայման է դնում: Հեքիաթը մեզ այդպիսով ասում է՝ պետք է հարգալից վերաբերվել արհեստին, քանի որ այն միշտ անհրաժեշտ է:

Դարբնի և բրուտի (խեցեգործի), որմնադրի և փայտագործի (հյուանի) արհեստները հնուց ի վեր հայտնի են: Դարբինը արոր ու գութան է պատրաստել շինականի համար, նաև զենք է կռել ու կոփել զինվորի համար, որպեսզի նա կարողանա պաշտպանել հայրենի հողը: Իսկ բրուտը կավե ամաններ է պատրաստել, որոնց մեջ մարդիկ կերակուր են եփել, հողագործն իր ցորենն է մշակել, գինեգործն իր պատրաստած գինին, որ տոնական օրերին և այլ առիթներով դրվում էր սեղանին:

Գինեգործություն

Գինեգործությունը հնուց ի վեր տարածված է եղել Հայաստանում: Հայ և օտարազգի շատ հեղինակներ Հայաստանը համարել են անուշահոտ, սքանչելի գինիների երկիր: Հայկական գինեգործության հնամյա ավանդույթների մասին են վկայում պատմիչների տեղեկությունները, ինչպես նաև՝ խաչքարերի և այլ ճարտարապետական հուշարձանների քանդակներն ու արձանագրությունները, տարբեր հնավայրերում հայտնաբերված հնձանները:

Գինի ստանում են խաղողից, նաև՝ պտուղներից ու հատապտուղներից: Գինեգործության հիման վրա հետագայում առաջ է եկել օղու և կոնյակի արտադրությունը:

Գինուն նվիրված բազմաթիվ քառյակներ ու բանաստեղծություններ են ստեղծվել հայկական, պարսկական, արաբական և այլ ժողովուրդների գրականության մեջ:

Որոշ դեպքերում գինի խմելը ոչ սովորական, խորհրդանշական իմաստ է ունենում: Օրինակ՝ պատարագի արարողության ժամանակ ներկաները քահանայի ձեռքից գինու մեջ թաթախված հաց են ընդունում: Կամ՝ եկեղեցում պսակադրության ուխտ կատարելիս նորապսակները միևնույն բաժակից գինի են խմում:

Չնայած դրան, գինու չարաշահումը, մշտապես գինովցած լինելը հայերի, ինչպես և այլ ժողովուրդների մեջ ամոթալի, պարսավանքի արժանի սովորություն է համարվել:

Գործնական աշխատանք

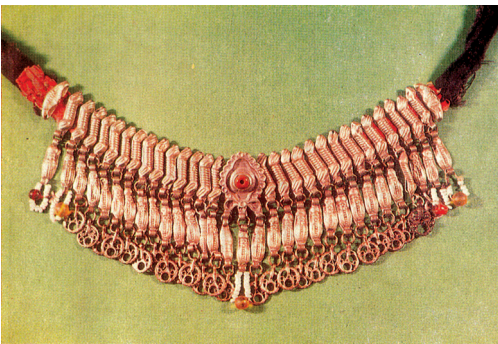
Տոնական սեղանին գինու հետ միասին տարբեր ուտելիքներ են դրվում: Որո՞նք են ձեր սիրելի ճաշատեսակները: Ի՞նչ ուտելիքներ եք նախընտրում սովորական և ոչ սովորական, տոնական օրերին: Ուրիշ ի՞նչ հայկական կերակրատեսակներ գիտեք:

Տեսրում առանձին սյունակներով գրեք հարցերի պատասխանները: Առաջադրանքը կատարելիս խորհրդակցեք մայրիկի, տատիկի և ընտանիքի մյուս անդամների հետ: Հնարավորության դեպքում օգտվեք լրացուցիչ այլ տեղեկատու աղբյուրներից:

Ոսկերչություն, արծաթագործություն, տարազ

Սովորաբար մարդիկ հարսանիք գնալիս կամ որևէ այլ արարողության մասնակցելիս զարդարվում են, իրենց տոնական հագուստի հետ կրում այդ հագուստին հարմար զարդեր: Հագուստը և զարդերը (մատանի, ապարանջան, վզնոց և այլն) տարազի մաս են:

Զարդերը կարող են տարբեր նյութերից պատրաստված լինել, բայց ընդունված է դրանք ավելի հաճախ ոսկուց և արծաթից պատրաստել: Ոսկերչությունն ու արծաթագործությունը կարևոր, տարածված արհեստներ են: Թանկարժեք, գեղեցիկ, բոլորի ուշադրությունը գրավող զարդեր շատերն են ցանկանում ունենալ:

Արծաթյա վզնոց, 19-րդ դար

Ոսկերիչներն ու արծաթագործները միայն զարդեր ու հարդարանքի իրեր չեն պատրաստում: Գեղեցիկ իրերով զարդարում են նաև տները, եկեղեցիներն ու այլ շենքեր, անցյալում՝ արքայական ու իշխանական պալատները:

Անցյալի հայ ոսկերչության լավագույն նմուշները մենք կարող ենք տեսնել Հայաստանի թանգարաններում:

Ոչ միայն ոսկերչական իրերը, այլև խեցեղենը, գործվածքեղենը, գորգերը և մարդու առօրյա կյանքում օգտագործվող, նրա կենցաղը հարմար և գեղեցիկ դարձնող իրերը նաև արվեստի բարձրարժեք նմուշներ կարող են լինել: Այդ պատճառով ժողովր-

դական մշակույթի այդ մասը **կիրառական արվեստ** է կոչվում:

Այսօր էլ թանգարաններում, տարբեր ցուցասրահներում, բնակարաններում, նաև պուրակներում ու զբոսայգիներում կարելի է տեսնել կավից, մետաղից, փայտից պատրաստված այդպիսի իրեր: Դրանք գուցեև չեն օգտագործվում իրենց նախկին նշանակությամբ, բայց շարունակում են հիացնել մարդկանց:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞ւմ է ժողովուրդը անվանում վարպետ:
2. Ժողովրդական ի՞նչ վարպետին են անվանում բրուտ:
3. Ի՞նչն է անրացնում և անջրանցիկ դարձնում խեցեղենը:
4. Զարդերից բացի ինչ՞եր էին պատրաստում ոսկերիչներն ու արծաթագործները:
5. Բնակարանը զարդարելուց բացի ուրիշ ի՞նչ կիրառական նշանակություն են ունեցել կարպետն ու գորգը:

Հայկական տարազի քարտեզ

ԴԱՍ 28

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ մշակույթի պատմության մեջ իր ուրույն տեղն ունի ճարտարապետությունը: Հայաստանը հաճախ են անվանում բացօթյա թանգարան, որտեղ ամենուրեք կարելի է տեսնել տարբեր դարերում ստեղծված ճարտարապետական հուշարձաններ:

Միջնադարյան ճարտարապետական կառույցները վկայում են, որ դրանք կառուցվել են մեծ փորձ և հմտություն ունեցող բարձրակարգ վարպետների կողմից: Այս կամ այն կառույցի վրա աշխատող վարպետների ղեկավարը ճարտարապետն էր: Նա ոչ միայն անմիջականորեն վերահսկում էր շինարարական աշխատանքը, այլև պետք է կազմեր կառույցի կարևոր հատվածների մանրակերտը: Ճարտարապետի ցուցումով էր տեղադրվում ամեն մի հանգույց, ամեն մի զարդանախշ:

Իսկ ովքեր են կառուցել այս կամ այն կոթողը, ինչ է մեզ հայտնի Հռիփսիմեն ու Զվարթնոցը, Աղթամարն ու Անիի տաճարները կառուցող ճարտարապետների և շինարար-վարպետների մասին: Իրենց մատյաններում հայ պատմիչները, ցավոք, քիչ տեղեկություններ են հաղորդում այդ հրաշալի կառույցները ստեղծած վարպետների մասին: Ընդամենը մի քանի տասնյակ անուններ են մեզ հասել: Միջնադարի հայ նշանավոր ճարտարապետներ էին Մանուելը, Տրդատը, Մոմիկը և ուրիշներ:

Մանուել, Տրդատ, Մոմիկ

Մանուելը Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորական տան գլխավոր ճարտարապետ-քանդակագործն էր: 10-րդ դարի սկզբին, Գագիկ Արծրունի թագավորի օրոք, Ոստան և Աղթամար քաղաքներում նա կառուցում է նավահանգիստներ և պալատներ, տաճարներ ու զբոսավայրեր: Ոստան քաղաքում նա հիմնադրում է մի շքեղ պալատ, որն ուներ ընդարձակ, նկարագարդ և լուսավոր դահլիճներ, բազմաթիվ սենյակներ, որոնցից հիանալի տեսարաններ էին բացվում դեպի հեռավոր հորիզոնն ու լճի ջրերը: Մի ընդարձակ պալատ էլ Մանուելը կառուցում է Աղթամարում:

Լրացուցիչ նյութ

Ոստան քաղաքի պալատը

Ամրոցի գագաթը ծովահայաց է և շատ վայելուչ: Երբ հողմերից հուզված ալեկոծվում է ծովը, նրա ծաղկաձև ալիքները հաճելի և վայելուչ են երևում, իսկ երբ օդը հստակ է լինում, գրավում է բոլորին՝ իր ծավալումը տեսնելու համար: Որի պատճառով և թագավորը ձեռնարկում է նրա մեջ կառուցել ապարանքներ, սենյակներ և փողոցներ հրաշալի, պատկերավոր և տեսակ-տեսակ հորինվածքով, որը չէմ կարող պատմել: Պարսպում է նաև ծովակողմը զորավոր վեմերով, հիմքերը դնելով անհնարին խորության մեջ, իսկ պարսպի վերևում, ծովի առջև շինում է մի ճեմադահլիճ՝ զարդարված ոսկեզարդ և պես-պես ներկերով, հույժ լուսավոր: Կազմում է կամարաձև, օդաբեր, զովացնող դռներ, միաժամանակ նաև շողարձակ լուսամուտներ, որոնք արեգակի ծագման և մայրամուտի պահերին փայլատակելով ծովի վրա, դահլիճի սրտի մեջ են գցում իրենց շողերը, և պես-պես գույներով շրջափռվելով դրոշմված պատկերներն ու զանազան հորինվածքները, ապշեցնում են դիտողներին:

Անանուն Արծրունի

Պալատից քիչ հեռու Սուրբ Խաչ հրաշալի եկեղեցին էր, որը կանգուն է մնացել մինչև մեր օրերը: Տաճարի պատերը քանդակված են հրաշալի զարդանախշերով:

Աղթամարի տաճարի կառուցումից տասնամյակներ անց Հայաստանի հյուսիսում Բագրատունյաց Անի մայրաքաղաքում, հռչակվեց մեկ ուրիշ մեծ վարպետի՝ Տրդատ ճարտարապետի անունը: Տրդատի անունը հայտնի էր ոչ միայն Հայաստանում, այլև նրա սահմաններից դուրս:

Կոստանդնուպոլսի Սուրբ Սոփիայի տաճարի գմբեթը երկրաշարժից փլվել էր: Վիթխարի, ավելի քան 31 մետր տրամագիծ ունեցող գմբեթը վերականգնելու դժվարին և պատվաբեր գործը

հանձնարարվեց Տրդատին: Այսօր դժվար է ասել, թե ինչպիսի միջոցներ, շինարարական տեխնիկայի ինչ հնարներ կիրառեց Տրդատը գմբեթը վերականգնելիս, բայց մի բան հաստատ է. արդեն հազար տարի տաճարի գմբեթը կանգուն է՝ դիմանալով բոլոր փորձություններին:

Անիի մայր տաճարը

1001 թ. Տրդատն ավարտեց Անիի Մայր տաճարի կառուցումը: Այնուհետև նա ձեռնամուխ եղավ զվարթնոցատիպ Սուրբ Գրիգոր կամ Գագկաշեն տաճարի կառուցմանն Անիում: Մայրաքաղաքի այդ նշանավոր տաճարը նման էր Զվարթնոցին, բայց նույնությամբ չէր կրկնում այն:

Խաչքար գործ՝ Մոմիկի

Տրդատի ստեղծագործությունն իր որոշակի ազդեցությունն ունեցավ հայ ճարտարապետական արվեստի հետագա զարգացման վրա:

13-14-րդ դդ. հայ ճարտարապետության նշանավոր դեմքերից է Մոմիկը: Նա Սյունյաց Օրբելյան իշխանական տան ճարտարապետն էր: Մոմիկը միաժամանակ նաև քանդակագործ էր և նկարիչ: Մոմիկի ուշագրավ գործերից են Օրբելյանների ամառային նստավայրում՝ Եղեգիսում կառուցված Զորաց եկեղեցին, Նորավանքի երկհարկ դամբարան-եկեղեցին, ինքնատիպ խաչքարեր և մանրանկարներ: Իր վերակառուցած Նորավանքում Մոմիկի հիշատակը հավերժացնող մի համեստ խաչքար կա՝ կանգնեցված նրա աշակերտների կողմից:

Ալեքսանդր Թամանյան

Բոլորին է հայտնի այս հրաշալի կառույցը Երևանի կենտրոնում: Այդ շենքից քիչ հեռու մի գողտրիկ փողոց-գրոսայգի կա, որ կրում է մեծ ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանի անունը: Այդ ոչ մեծ փողոցում էլ կանգնած է նրա բազալտե հուշարձանը: Արձանը նման չէ մյուսներին. այն կարծես մի քիչ կռացած լինի, խորասուզված իր գծագրերի մեջ: Իսկ գծագրերը շատ-շատ էին: Օպերայի շենքից բացի, Թամանյանի նախագծով է կառուցվել նաև Կառավարական տունը

Ալեքսանդր Թամանյանի արձանը Երևանում

Հանրապետության հրապարակում և բազմաթիվ այլ շենքեր:

Թամանյանի թերևս ամենակարևոր գործը Երևանի գլխավոր հատակագծի կազմումն էր: Հատակագծի մտահղացումը շատ պարզ է և միաժամանակ ինքնատիպ: Եթե Հաղթանակի զբոսայգու բարձունքից նայենք Երևանի կենտրոնին, նրա պողոտաների դասավորությանը, մեզ կթվա, թե մենք թատրոնում ենք, հանդիսատեսները այդ փողոցներն ու հրապարակներն են, իսկ բեմում վեհորեն բազմած է հայոց սրբազան լեռը՝ Մասիսը:

Մինչև իր կյանքի վերջը Թամանյանն անընդհատ անդրադառնում էր քաղաքի գլխավոր հատակագծին, լրամշակում այն, բայց այդպես էլ ավարտին չհասցրեց: Դժվար էր հասնել քաղաքի արագ զարգացման ընթացքին:

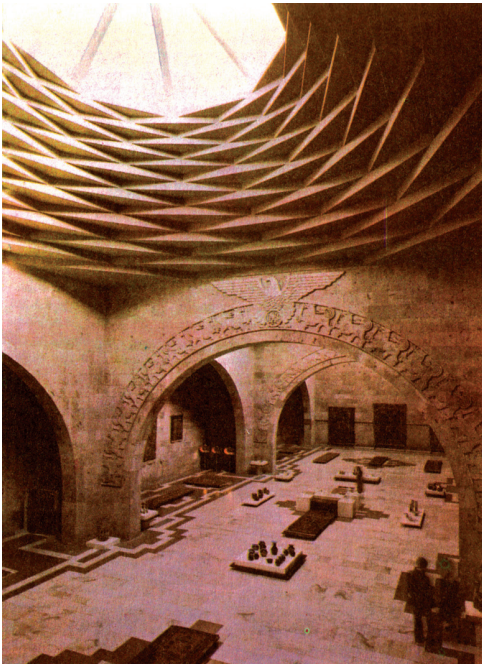
Թամանյանի մասին

Նա մեր աչքերը բացեց, նա ուղի ցույց տվեց՝ լայն, մեծ, իսկական: Իհարկե, կառավարական տունը, օպերայի թատրոնը հոյակապ կառույցներ են, բայց հարցը դա չէ, այլ այն, որ նա մեր քարերին ստիպեց խոսել հայերեն, ինչպես եղել է դարեր առաջ: Մի շենք է կառուցել, թե տասը, նշանակություն չունի: Նա քաղաք ստեղծեց: Երևանը նրա անվան հետ է կապված:

Ռաֆայել Իսրայելյան

Թամանյանը ստեղծեց հայ ճարտարապետության նոր դպրոց, այսինքն՝ համախոհների խումբ, որը պատրաստ էր շարունակել ճարտարապետական արվեստի թամանյանական ավանդույթները: Այդ ավանդույթների իսկական ժառանգորդն ու զարգացնողներից մեկը Ռաֆայել Իսրայելյանն էր:

Ռաֆայել Իսրայելյան

Ռաֆայել Իսրայելյանի ինքնատիպ ստեղծագործությամբ կարծես միավորվեցին շինարարական տեխնիկայի ժամանակակից նվաճումներն ու հայ ճարտարապետության հազարամյա ավանդույթները: Դրանում համոզվելու համար մենք պարզապես պետք է ուշադիր դիտենք Հրազդանի ձորափին կառուցված Արարատ գինու կոմբինատի մառանները: Դրանք հեռվից բերդապարսպի տպավորություն են թողնում և այնպիսի ներդաշնակությամբ են միաձուլվում տեղանքին, որ կարծես բնության ստեղծագործություն լինեն: Շրջապատի հետ նույնպիսի ներդաշնակություն ունի նաև Հրազդան գետի վրա կառուցված ջրատար կամուրջը:

Ռաֆայել Իսրայելյանը բազմաթիվ փոքր ու մեծ ստեղծագործությունների հեղինակ է: 1942 թ. էջմիածնի Փարաքար գյուղի համար նախագծելով աղբյուր-հուշարձան՝ նա փաստորեն սկիզբ դրեց զոհվածների հիշատակին աղբյուր-հուշարձաններ կառուցելու ազգային գեղեցիկ ավանդույթի վերականգնմանը:

Ռաֆայել Իսրայելյանը ստեղծել է փոքր ու մեծ ծավալի շատ գործեր: Ճարտարապետի մեծածավալ գործերի մեջ առանձնանում են Հաղթանակի զբոսայգում կանգնեցված Մայր Հայաստան հուշարձանի պատվանդանը, որը միաժամանակ նաև թանգարանի շենք է, և, իհարկե, Սարդարապատի հուշահամալիրը: Հուշահա-

մալիրի ամենամեծ կառույցը ազգագրության թանգարանի շենքն է: Շենքի տանիքը կառուցված է անցյալի մեր ժողովրդական բնակելի տների նմանությամբ. այսինքն՝ այն լուսավորվում է բնական լույսով: Թանգարանի շենքի արտաքին պատերը փակ են, բայց երկու տեղում դրանք նեղլիկ պատուհաններ ունեն: Այդ պատուհաններից մեկը նայում է Արագածին, մյուսը՝ Արարատին:

Սարդարապատից բացի, Ռաֆայել Իսրայելյանի նախագծով կառուցվել են նաև Միուսա լեռան, Հաճընի, Ապարանի հերոսամարտերին նվիրված հուշարձանները և տասնյակ այլ կառույցներ:

Ռաֆայել Իսրայելյանը ամբողջական խառնվածք էր: Ինչ էլ որ անում էր, անում էր ներքին մղումով, համոզված... Հոգեկան այն կապը, որ ուներ հայրենի երկրի, նրա պատմության, հոգևոր գանձերի նկատմամբ, բացառիկ ուժի էր հասնում: Թղթի մի կտորի վրա նախշ նկարեր, թե հսկայական մի շենք կառուցեր, գինու մի գավ պատրաստեր, թե մոնումենտ կառուցեր, նպատակը նույնն էր՝ հաստատել մեր ժողովրդի հոգեկան բարձր կերտվածքը:

Ռուբեն Զարյան

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ դեր ուներ ճարտարապետը միջնադարյան կառույցների ստեղծման աշխատանքում:
2. Միջնադարի ինչ նշանավոր հայ ճարտարապետներ գիտեք: Համառոտ պատմեք նրանց գործերի մասին:
3. Նշանավոր ինչ կառույցներ է նախագծել Ալեքսանդր Թամանյանը: Ո՞րն է, ձեր կարծիքով, նրա ամենազվեսավոր գործը:
4. Թվարկեք Ռաֆայել Իսրայելյանի մի քանի ստեղծագործություն: Ինքներդ տեսե՛լ եք դրանցից որևէ մեկը: Պատմե՛ք այդ մասին:

ԴԱՍ 29

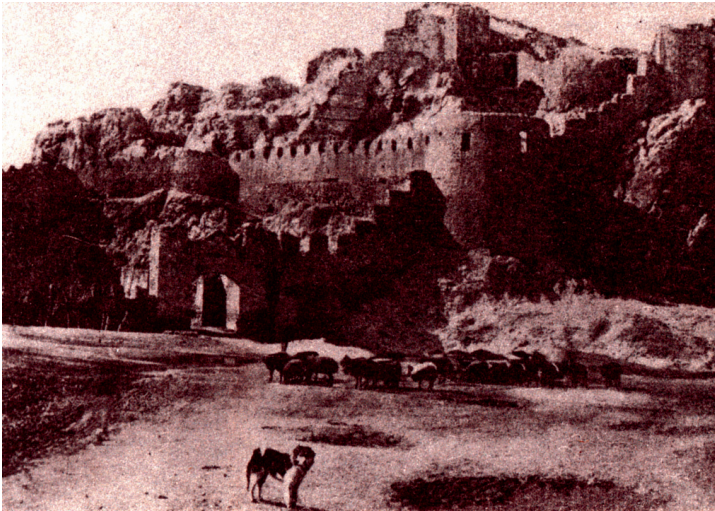
ՀԱՅՈՑ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

Իր պատմության ընթացքում Հայաստանը տասներկու մայրաքաղաքներ է ունեցել՝ Վան, Արմավիր, Երվանդաշատ, Արտաշատ, Տիգրանակերտ, Վաղարշապատ, Դվին, Բագարան, Շիրակավան, Կարս, Անի և Երևան:

Վան

Ք. ա. 9-րդ դարի երկրորդ կեսին, ինչպես հայտնի է, Սարգուրի I արքան հիմնադրեց Տուշպա (Տոսպ, Վան) մայրաքաղաքը:

Քաղաքի հիմնադիր արքայի օրոք Վանի կենտրոնում վեր խոյացող լեռան լանջերին կառուցվում են բազմաթիվ զինանոցներ, պահեստներ, դիտակետեր, իսկ միջնաբերդի ստորոտում՝ հզոր պարիսպ:

Վանի բերդը

Դրանից հետո էլ՝ Երվանդունիների օրոք, Վանը դարձյալ Հայաստանի մայրաքաղաքն էր: Արքայանիստ քաղաքը որոշ ժամանակ կրում էր Երվանդավան անունը: Քաղաքի բուռն զարգացումը շարունակվեց նաև Արտաշեսյանների ժամանակ: Տիգրան Մեծն այստեղ բազմաթիվ արհեստավորներ ու առևտրականներ բնակեցրեց: Քաղաքը ծաղկում էր ապրում նաև 10-11-րդ դարերում Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության

օրոք: 19-րդ դարում Վանը Արևմտյան Հայաստանի կարևոր կենտրոններից էր, այստեղ հատկապես զարգացած էին արհեստները: Մեծ համբավ ունեին վանեցի ոսկերիչներն ու արծաթագործները: Մեծ եղեռնի ժամանակ հայկական Վանը ոչնչացվեց:

Այժմ Վանը գավառական ոչ մեծ քաղաք է ներկայիս Թուրքիայի տարածքում:

Արմավիր

Ներկայիս Արմավիրի մարզի Հայկավան գյուղի մոտ մի մեծ բլուր կա: Բլրի գագաթին պարիսպների, պալատների, տաճարների և այլ շինությունների հետքեր կան: Դրանք բոլորն ի հայտ են եկել պատմական Հայաստանի Արմավիր քաղաքի՝ մեր օրերում կատարված պեղումների հետևանքով: Գրեթե երեք մետր բարձրությամբ հողագույն պատերն ու աղյուսաշեն սենյակները վկայում են, որ ժամանակին այստեղ ծաղկուն քաղաք է եղել: Մովսես Խորենացին Արմավիրի հիմնադրումն ու անվան ծագումը կապում է Հայկ Նահապետի թոռ Արամայիսի անվան հետ:

Պեղումներ Արմավիրում

Արմավիրը մշակութային ու կրոնական խոշոր կենտրոն էր: Այստեղ բազմաթիվ մեհյաններ և հեթանոսական այլ սրբավայրեր կային: Իսկ քաղաքի շրջակայքում Սոսյաց անտառն էր, որի ծառերի տերևների սոսափյունով քրմերը գուշակություններ էին անում: Ք. ա. 3-րդ դարի վերջերին, երբ Հայաստանի նոր մայրաքաղաք դարձավ Երվանդաշատը, Արմավիրի դերը նվազեց:

Արմավիր մայրաքաղաքն այժմ չկա: Բայց նրա անունով կա Արմավիր մարզկենտրոնը, Հայաստանի այլ բնակավայրեր և Արմավիր հայաշատ քաղաքը Հյուսիսային Կովկասում:

Երվանդաշատ

Ք. ա. 220 թ. գահ բարձրացավ Երվանդունյաց արքայատոհմի վերջին ներկայացուցիչը՝ Երվանդ Վերջինը: Այնտեղ, ուր Արաքս և

Ախուրյան գետերը միախառնվում են, Երվանդ Վերջինը կառուցում է նոր մայրաքաղաք՝ Երվանդաշատը: Երվանդ արքան իր ունեցած գրեթե ողջ հարստությունը կուտակում է Երվանդաշատում, իսկ հեթանոսական աստվածների արձանները տեղափոխում դրանից հյուսիս՝ Ախուրյանի ափին կառուցած Բագարան քաղաք: Մայրաքաղաքից ոչ հեռու նա կառուցել է տալիս նաև Երվանդակերտ դաստակերտը:

Լրացուցիչ նյութ

Ինձ համար քաղցր է պատմել նաև գեղեցիկ Երվանդակերտ դաստակերտի մասին, որ նույն Երվանդը շինեց գեղեցիկ և չքնաղ հորինվածքով: Որովհետև մեծ հովտի միջին մասը լցնում է բնակչությամբ և պայծառ շինություններով, լուսավոր, ինչպես աչքի բիրը, իսկ բնակության շուրջը կազմում է ծաղկանոցներ և բուրաստաններ, ինչպես բբի շուրջը աչքի մյուս բոլորակը: Իսկ այգիների բազմությունը նմանվում էր խիտ արտևանունքի գեղեցիկ գծին, որի հյուսիսային կողմի կամարածև դիրքը իսկապես համեմատվում էր գեղեցիկ կույսերի հոնքերին: Իսկ հարավային կողմից հարթ դաշտերը հիշեցնում էին ծնոտների գեղեցիկ ողորկությանը: Իսկ գետն իր երկու ափերի բարձրություններով պատկերանում էր մի բերան՝ իր երկու շրթունքներով:

Մովսես Խորենացի, «Հայոց պատմություն»

Արտաշատ

Արտաշատը, ինչպես և Արմավիրը, Հայաստանի Հանրապետության ներկայիս քաղաքներից է, մարզային կենտրոն: Ի տարբերություն Արմավիրի, որը նույնանուն մարզի կենտրոնն է, Արտաշատը Արարատի մարզկենտրոնն է, և դա պատահական չէ: Այդ քաղաքները, ինչպես և նրանց հնամենի անվանակիցները, Արարատի հավերժական հայացքի տակ են: Հայոց սրբազան լեռան աչքի առաջ շատ քաղաքներ են ծնունդ առել. դրանցից են Վաղարշապատը, որ առ այսօր գոյություն ունի նույն անունով և նույն տեղում, Դվինը, որ շուրջ կես հազարամյակ Հայաստանի մայրաքաղաքն էր, և ներկայիս մայրաքաղաք Երևանը:

Արտաշատը հիմնադրել է Արտաշես I-ը՝ հին աշխարհի հռչակավոր զորավար Հաննիբալի խորհրդով: «Հայկական Կարթագենը»¹, ինչպես Արտաշատն անվանեցին ժամանակակիցները, միասնական հատակագիծ ունեցող մեծ ու գեղեցիկ քաղաք էր:

Տիգրանակերտ քաղաքի մասին մենք արդեն զրուցել ենք Տիգրան Մեծի մասին պատմող դասում:

Վաղարշապատ

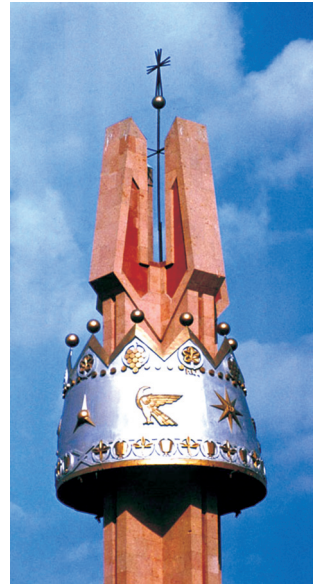
Հայոց Վաղարշ I թագավորը (117-140 թթ.), պարսպապատելով Վարդգեսավան հին բնակավայրը, այն վերանվանում է Վաղարշապատ և հռչակում մայրաքաղաք:

Վաղարշապատի միջնաբերդը համարյա համընկնում էր Էջմիածնի վանքի ներկայիս պարսպապատ տարածքին: Այնտեղ էին թագավորական պալատը, զորանոցները և այլ շինություններ: Վաղարշապատի դերը հատկապես մեծացավ 4-րդ դարի սկզբին, երբ քրիստոնեության ընդունումից հետո 303 թ. այստեղ կառուցվեց Էջմիածնի Մայր տաճարը: Նրա անունով էլ հետագայում քաղաքը կոչվեց Էջմիածին:

Դարեր շարունակ Վաղարշապատը հայոց հոգևոր կենտրոնն էր: 1441 թ. հազարամյա ընդմիջումից հետո այստեղ վերահաստատվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռը:

Դվին

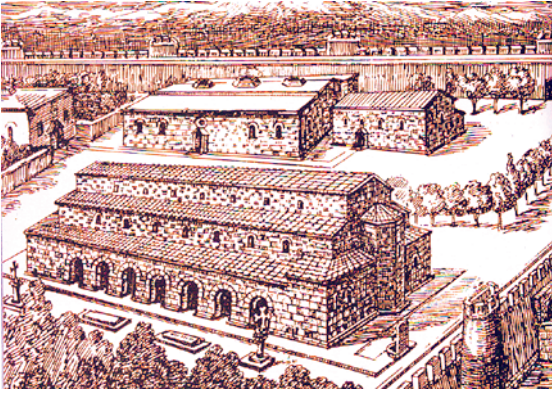
4-րդ դարի 30-ական թթ. հայոց Խոսրով Կոտակ թագավորը Արտաշատից ոչ հեռու գտնվող բլրի վրա հիմնեց Երկրի Նոր մայրաքաղաքը՝ Դվինը (քաղաքն այդպես էր կոչվում համանուն բլրի անունով): Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո Դվինը մարզպանական Հայաստանի կենտրոնն էր: 5-րդ դարի

Ժամանակակից Արտաշատ քաղաքի մուտքը

¹ Կարթագեն — Աֆրիկայի հյուսիսում եղած հնագույն նշանավոր քաղաք-պետություն, որը երեք անգամ պատերազմի մեջ է եղել հռոմեացիների հետ: Կարթագենի ամենանշանավոր զորավարը Հաննիբալն էր:

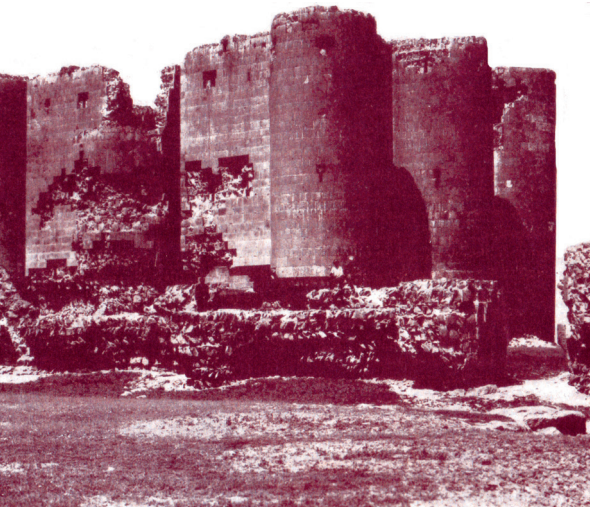
երկրորդ կեսին, երբ կաթողիկոսական աթոռը Վաղարշապատից տեղափոխվեց այստեղ, Դվինը դարձավ նաև Հայաստանի հոգևոր, մշակութային կենտրոնը: Այդ ամենի հետ միասին Դվինը ևս մի կարևոր դեր կատարեց: Բանն այն է, որ 4-5-րդ դարերում

Դվինի կենտրոնական թաղամասը

Հայաստանի քաղաքների մեծ մասը հետադիմել էր: Իսկ Դվինը, ընդհակառակը, վարչական կենտրոն լինելու շնորհիվ շարունակում էր մնալ որպես արհեստների և առևտրի խոշոր կենտրոն: Արհեստագործության շատ ձյուղեր, որոնք այլ քաղաքներում գրեթե վերացել էին, Դվինում պահպանվեցին: Այսպիսով, Դվինը դարձավ արհեստագործության ավանդույթների պահպանողն ու փոխանցողը: Դվինի ավերակներն այժմ փռված են Արտաշատի Վերին Դվին, Ներքին Դվին, Հնաբերդ և այլ գյուղերի տարածքներում:

Բագարան, Շիրակավան, Կարս

Տիգնիս ամրոցը Շիրակում

Էր: Ինչպես և Բագարանը, այն Շիրակում էր, Անիից ոչ հեռու, Ախուրյան գետի աջ ափին:

Բագրատունյաց թագավորության օրոք Հայաստանը չորս մայրաքաղաք է ունեցել՝ Բագարան, Շիրակավան կամ Երազգավորս, Կարս և Անի:

885 թ. Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաք դարձավ **Բագարանը**: Այստեղ էր գտնվում Բագրատունիների տոհմական դամբարանը:

Աշոտ I-ին հաջորդած Սմբատ I Բագրատունու օրոք մայրաքաղաք դարձավ **Շիրակավանը**, որը մինչ այդ նրա նստավայրն

Բագրատունյաց հաջորդ գահակալը՝ Աշոտ Երկաթը, իր թագավորության վերջում իր եղբորը՝ Աբասին, նշանակեց Կարս քաղաքի կառավարիչ: Աշոտ Երկաթից հետո թագավոր դարձած Աբասը չտեղափոխվեց Շիրակավան: Բագրատունյաց Հայաստանի նոր մայրաքաղաք դարձավ Կարսը: Կարսում Աբաս արքան մեծ շինարարություն սկսեց: Կառուցապատվեց քաղաքի միջնաբերդը, որտեղ թագավորական պալատն էր և այլ շինություններ: Կարսագետի ափին կառուցվեց Ս. Առաքելոց Մայր եկեղեցին: Դրանից հազար տարի հետո Եղիշե Չարենցն իր «Երկիր Նաիրի» վեպում հայրենի քաղաքի մասին կգրի. «Առաքելոց եկեղեցին ամենամեծ ու ամենանվիրական հրաշալիքն է, զարդն է, զարմանքն է այդ հնամյա քաղաքի»:

Առաքելոց եկեղեցին և Կարսի բերդը

Անի

Պատմիչներն Անի քաղաքն անվանել են «մեծ», «տիեզերահոչակ»: Այդ անուններին Անին արժանացել է իր հրաշալի պալատների, տաճարների, կամուրջների և այլ կառույցների համար: Տպավորիչ են անգամ նրա ավերակները:

Անին Բագրատունյաց Հայաստանի չորրորդ և վերջին մայրաքաղաքն էր: Մայրաքաղաք դառնալուց հետո Անին այնպիսի թափով է զարգանում և ընդարձակվում, որ Սմբատ II արքան ստիպված է լինում կառուցել նոր պարիսպներ: «Սմբատյան»

կոչված այդ պարիսպների շուրջ երկուսուկես կիլոմետր և մինչև 10-12 մետր լայնությամբ խանդակ էր փորված, որը լցվում էր ջրով:

Ճարտարապետ
Թ.Թորամանյանը
Անիում

Պաշտպանական նպատակներից բացի այն օգտագործվում էր նաև ոռոգման համար: Պարիսպներն ունեին քանդակներ և արձանագրություններ: Անիի գլխավոր դարպասի՝ Ավագ դռան վրա քաղաքի զինանշանն էր՝ վազող հովազի բարձրաքանդակը: Պաշտպանական կարևոր նշանակություն ունեին նաև Անիի կամուրջները: Դրանցից մեկը ափերի հետ կապվում էր փայտե շարժական տախտակամածների միջոցով: Վտանգի դեպքում տախտակամածը բարձրացվում էր: Կար նաև քարանձավային և ստորգետնյա Անի՝ իր սրահներով ու խորշերով, որոնք հիանալի թաքստոցներ ու ծուղակներ էին:

Անիի գլխավոր փողոցը 4-5 մետր լայնություն ուներ: Այս փողոցով էր անցնում ջրնուղի հիմնական գիծը: Ջրնուղը ոչ միայն կապե, այլև երկաթե խողովակներ ուներ:

Անին եկեղեցաշատ քաղաք էր: Քաղաքի մասին խոսելիս, հաճախ ասվում էր՝ Անին հազար ու մեկ եկեղեցի ունի: Քաղաքն ուներ իր համալսարանը, մատենադարանը:

Անիի Սմբատյան պարիսպները

Հայոց հռչակավոր մայրաքաղաքն արհեստի և առևտրի խոշորագույն կենտրոն էր: Անեցի վաճառականները առևտուր էին անում Բյուզանդիայի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, Չինաստանի և այլ երկրների հետ: Հետագա դարերում Անին բազմիցս հարձակումների է ենթարկվել, ավերվել է և կրկին վերակառուցվել: Պատերազմները, երկրաշարժերն ու այլ աղետները կամաց-կամաց քայքայեցին քաղաքը: 16-րդ դարում այն սովորական մի գյուղ էր, իսկ երկու դար հետո այնտեղ այլևս բնակիչներ չկային:

Անին միջնադարյան Հայաստանի ամենալավ ուսումնասիրված քաղաքներից է: Հայոց հռչակավոր մայրաքաղաքի մասին գրվել են տասնյակ գրքեր, բազմաթիվ երգեր, բանաստեղծություններ և գեղարվեստական այլ գործեր:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Թվարկե՞ք պատմական Հայաստանի մայրաքաղաքները:
2. Ե՞րբ և ո՞ւմ օրոք է Վանը դարձել մայրաքաղաք: Ուրիշ ի՞նչ անուններով է այն հայտնի:
3. Արմավիր անունով ժամանակակից ի՞նչ քաղաքներ գիտեք:
4. Ո՞ւմ անունն են կրում Երվանդաշատը, Արտաշատը, Տիգրանակերտը, Վաղարշապատը:
5. Հաջորդաբար թվարկե՞ք Բագրատունյաց Հայաստանի չորս մայրաքաղաքները:
6. Ի՞նչն է վկայում, որ Անին իր ժամանակի մեծ և զարգացած քաղաքներից էր:

ԴԱՍ 30

ՔԱՂԱՔԱՄԱՅՐ ԵՐԵՎԱՆԸ

*Երևան դարձած իմ Էրեբունի,
Դու մեր Դվին, մեր նոր Անի,
Մեր փոքրիկ հողի դու մեծ երազանք,
Մեր դարե կարուր, մեր քարե նազանք:*
Պարույր Սևակ

Երևանի զինանշանը

Վարդագույն քարե ծաղկեփնջի է նման մեր հանրապետության մայրաքաղաքը: Այդ ծաղկեփնջի ամենագեղեցիկ «ծաղիկը» Երևանի կենտրոնն է՝ բազմաթիվ հրաշալի շենքերով ու շինություններով: Հանրապետության հրապարակը օղակող շենքերի մոտով քայլելիս մարդկանց ուշադրությունն են գրավում կամարաձև պատշգամբները, սլացիկ խոյակները, խաղողի, նռան, տարբեր թռչունների զանազան զարդանախշերը: Յուրօրինակ է Երևանը իր ճարտարապետական կոթողներով: Հատկապես առանձնանում են Կառավարության տունը, Օպերայի և բալետի պետական ակադեմիական թատրոնը, Մարզահամերգային համալիրը և այլն: Ծիծեռնակաբերդի բլրի վրա հայրենի հողի ձեռքված վերքի նման վեր է խոյանում Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշակոթողը: Մայրաքաղաքի մյուս բարձրադիր վայրում՝ Հաղթանակի զբոսայգում, սուրը ձեռքին կանգնած է «Մայր Հայաստան» հուշարձանը: Քաղաքի բարձունքներից մեկում՝ Եռաբլուր պանթեոնում, հանգչում են հայոց նորոյա՝ արցախյան ազատամարտի հերոսների աճյունները:

Մերօրյա Երևանը իր մեջ ներառել է Հայաստանի անցյալի մայրաքաղաքների փառքն ու հիշատակները: Դրանք ապրում են փողոցների, հյուրանոցների անվանումներում՝ Էրեբունի, Դվին, Անի և այլն: Պատմական Հայաստանի հիշատակներն ապրում են Զեյթուն, Մալաթիա-Սեբաստիա, Կիլիկիա, Արեշ և այլ թաղամասերի անվանումներում:

Երևանը գտնվում է Արարատյան դաշտի կենտրոնական մասում: Նրա տարածքը հատում է Հրազդան գետը, որի գեղատեսիլ

կիրճը, հորիզոնի տարբեր կողմերում գտնվող Մասիսների և Արագածի համայնապատկերը առանձնակի գեղեցկություն են հաղորդում քաղաքին:

Երևանը խոշորագույնն է ոչ միայն մեր երկրի ներկայիս քաղաքների, այլև պատմական Հայաստանի մայրաքաղաքների շարքում: Այն աշխարհի հնագույն քաղաքներից է:

Երևանի հիմնադիրը, ինչպես հայտնի է, Արգիշտի I թագավորն է, որը ներկայիս Երևանի տարածքում գտնվող Արին-բերդ բլրի ստորոտում կառուցեց Էրեբունի ամրոցը: Այստեղ հայտնաբերված քարե սալի վրա, Ք.ա. 782 թ.

Արգիշտի Առաջինի
արձանագրությունը

Արգիշտիի անունից արված արձանագրության մեջ նշված է. «Խալդ աստծո մեծությամբ Արգիշտին՝ Մենուայի որդին, այս անառիկ ամրոցը կառուցեց և անվանեց Էրեբունի քաղաք՝ ի հզորություն Բիայնայի և ի սարսափ թշնամիների»: Ամրոցի պեղված միջնաբերդը, թագավորական պալատի ավերակների հետ միասին, վեր է ածվել բացօթյա թանգարանի, որին կից ստեղծվել է Էրեբունի թանգարանը:

Ամեն տարի աշնանը մեր մայրաքաղաքը տոնական եռուզեռի մեջ է լինում. այդ օրերին անց է կացվում՝ Երևանի ծննդյանը նվիրված Էրեբունի-Երևան տոնակատարությունը:

Երևանի տարածքի հնագույն բնակավայրերից է Շենգավիթը, որը գտնվում է այժմյան Երևանյան լճի ձախ ափին գտնվող բլրի վրա:

Հիշեք, թե ինչով էր հայտնի Շենգավիթը:

ժամանակակից Երևանը մայրաքաղաք է դարձել 1918 թ., երբ վերականգնվեց հայոց պետականությունը և հիմնադրվեց Հայաստանի առաջին հանրապետությունը: Հետագայում այն անընդհատ կառուցապատվել է,

ընդարձակվել, իր մեջ ներառելով ոչ միայն Արարատյան դաշտի մշակովի և անմշակ ընդարձակ հողատարածքներ, այլև հարակից շատ գյուղական բնակավայրեր: Դրանցից են Նորքը, Առինջը, Ավանը և այլ բնակավայրեր: Երևանում ապրում է ավելի քան 1 մլն 200 հազ. մարդ: Այն աշխարհի խոշոր շատ քաղաքների նման անընդհատ բարեկարգվում է: Վերջին տարիներին մեր մայրաքաղաքի առանձին հատվածներ հիմնովին վերափոխվել են, կառուցվել են նոր թաղամասեր: Դրանցից են Հյուսիսային պողոտան, Վահագնի թաղամասը և այլն:

Երևանում են գտնվում հանրապետության խորհրդարանը (Ազգային ժողովը) ու կառավարությունը, բոլոր նախարարությունները և համապետական հաստատությունները: Երևանը ՀՀ Նախագահի նստավայրն է: Այստեղ են արտասահմանյան երկրների դեսպանատները, միջազգային կազմակերպությունների գրասենյակները:

Հանրապետության հրապարակը Երևանում

Երևանը Հայաստանի տնտեսական և մշակութային գլխավոր կենտրոնն է: Այն յուրօրինակ խաչմերուկ է: Այստեղ հատվում են Հայաստանի խոշոր քաղաքները միմյանց և հարևան պետություններին կապող ավտոմոբիլային և երկաթուղային ճանապարհները: Միաժամանակ այն Հայաստանի գլխավոր օդային դարպասն է: Այստեղ են գտնվում «Զվարթնոց» և «Էրեբունի» միջազգային օդանավակայանները: Երևանում կան բազմաթիվ արդյունաբերական ձեռնարկություններ, մշակութային կենտրոններ, բարձրագույն

ուսումնական հաստատություններ, գիտական հիմնարկներ: Երևանը իր թանգարաններով, տեսարժան վայրերով, ժամանակակից հյուրանոցներով դեպի իրեն է ձգում բազմաթիվ զբոսաշրջիկների:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երևանի ինչ ճարտարապետական կոթողներ կարող եք նշել:
2. Ո՞վ և ե՞րբ է հիմնադրել Երևանը: Հաշվե՞ք՝
  - քանի տարի է անցել Երևանի հիմնադրումից մինչ այսօր
  - քանի տարեկան կլինի Երևանը 2018, 2033 թվականներին:
3. Նշե՞ք Երևանի հին ու նոր թաղամասերի, փողոցների անուններ: Փորձե՞ք ծշտել դրանցից մի քանիսի ծագումը:
4. Բնութագրե՞ք Երևանի աշխարհագրական դիրքը:
5. Պետական կառավարման ինչ մարմիններ են գտնվում մեր մայրաքաղաքում:
6. Ինչպիսի՞ տնտեսական, մշակութային, տրանսպորտային նշանակություն ունի Երևանը Հայաստանի համար:

ԴԱՍ 31–32

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Ինչ է ժողովրդական բանահյուսությունը և ինչ դեր ունի այն ժողովրդի կյանքում:
2. Ինչ դեր է կատարել Մեսրոպ Մաշտոցը հայ ժողովրդի կյանքում:
3. Ինչո՞վ է առանձնահատուկ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը»:
4. 5–7-րդ դարերում գիտության ո՞ր ճյուղերն էին հատկապես զարգացած Հայաստանում. այդ ժամանակաշրջանի ինչ նշանավոր գիտնականներ գիտեք:
5. Գրիգոր Նարեկացու ո՞ր ստեղծագործությունն է ժողովուրդը համարել բուժիչ զորությամբ օժտված, ինչո՞ւ:
6. Ովքե՞ր էին աշուղները: Ինչ գիտեք այդ մասին:
7. Հովհաննես Թումանյանի և Եղիշե Չարենցի ինչ ստեղծագործություններ գիտեք: Ո՞րն է ձեր ամենասիրելի ստեղծագործությունը կամ հերոսը:
8. Կոմիտասին հաճախ համեմատում են Մեսրոպ Մաշտոցի հետ, ինչո՞ւ:
9. Արամ Խաչատրյանը հայտնի է ամբողջ աշխարհում: Իսկ Հայաստանում ինչ է կապված նրա անվան հետ:
10. Դասագրքում նշված նկարիչներից բացի ուրիշ ինչ հայ գեղանկարիչներ գիտեք: Պատմե՞ք նրանց մասին:
11. Ժողովրդական մշակույթի ո՞ր ճյուղերն են կոչվում կիրառական արվեստ:
12. Միջնադարյան և ժամանակակից ինչ նշանավոր հայ ճարտարապետներ գիտեք: Թվարկե՞ք նրանց ստեղծագործություններից մի քանիսը: Ինքներդ տեսե՞լ եք դրանցից մեկ-երկուսը: Պատմե՞ք այդ մասին:
13. Թվարկե՛ք հայոց մայրաքաղաքներ, որոնք հիմնվել են՝
  - Արարատյան դաշտում,
  - Շիրակում:

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Մեր հայրենիքը Հայաստանն է	3
ԳԼՈՒԽ 1. ՄԵՐ ԵՐԿԻՐԸ	5
2. Հայկական լեռնաշխարհ	5
3. Հայոց բնօրրանը	13
4. Հայաստանի Հանրապետություն	17
5. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն	23
6. Իմ հայրենիքի փոքր անկյունը	27
ԳԼՈՒԽ 2. ԻՄ ԼԵԶՈՒՆ, ԻՄ ՀԱՎԱՏԸ, ԻՄ ԵԿԵՂԵՑԻՆ	34
7-8. Մեր լեզուն հայերենն է	34
9. Իմ հավատը, իմ եկեղեցին	40
ԳԼՈՒԽ 3. ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՄԱՍԻՆ	43
10. Պատմություն և առասպել	43
11. Առասպելներ	47
12. Բիայնա երկրի արքաներ	52
13. Արտաշեսյաններ	57
14-15. Արշակունիներ	64
16. Բագրատունիներ	73
17. Կիլիկիայի հայոց պետությունը	78
18. Հայոց պետականության վերածնունդը	84
19. Կրկնություն	90

ԳԼՈՒԽ 4. ՄԵՐ ԵՐԿՐԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ	92
20. Հայ մշակույթի անցյալն ու ներկան	92
21. Մեսրոպ Մաշտոց և Սահակ Պարթև	96
22. Մովսես Խորենացի	100
23. Դավիթ Անհաղթ և Անանիա Շիրակացի.....	103
24. Հայ գրականության մեծանուն ներկայացուցիչները	106
25. Հայ երգի մեծերը	113
26. Հայ կերպարվեստի խոշոր դեմքերը	119
27. Հայ ժողովրդական մշակույթը	124
28. Ճարտարապետություն	130
29. Հայոց մայրաքաղաքները	136
30. Քաղաքամայր Երևանը	144
31-32. Անփոփում	148